

İBÂZÎ TEFSİRLERDE HÂRICÎ İZLER (HİMYÂNU'Z-ZÂD ÖRNEĞİ)

KHÂRIDJITE TRACES IN THE IBÂDITE'S EXEGESES (THE EXAMPLE OF
HIMYÂN-AL-ZÂD)

GÜVEN AĞIRKAYA

ARS. GÖR. DR., ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ TEFSİR ANABİLİM DALI
RESEARCH ASİSTANT, UNIVERSITY OF ADIYAMAN FACULTY OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
DEPARTMENT OF TAFSİR SCIENCE

guvenagir kaya@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0688-7306>

 <http://dx.doi.org/10.29228/k7auifd.21>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
19 Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Accepted
19 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Ağırkaya, Güven, "İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânu'z-Zâd Örneği) [Khâridjite Traces in The Ibâdite's Exegeses (The Example of Himyân-al-Zâd)]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 6/11 (Aralık/ December 2019): 565-610.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

İBÂZÎ TEFSİRLERDE HÂRİCİ İZLER (*Himyânu'z-Zâd* Örneği)¹

Öz

İslâm düşünce tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep Hâriciliktir. Hâriciler zamanla farklı gruplara ayrılmış ve içlerinden sadece İbâzîler varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Günümüzde İbâzî müellifler ısrarla Hâricî olmadıklarını iddia etmektedirler. Eттаfeyyîş, Cezayir bölgesinde yakın dönemde İbâzî mezhebini adeta yeniden canlandıran bir karaktere sahiptir. İbâzî mezhebi hakkında mütalaa ve değerlendirme yapacak araştırmacıların Eттаfeyyîş'in eserlerinden müstağni kalması mümkün değildir. Bu sebeple İbâzîlerin Hâriciliği mevzu bu araştırmada İbâzî mezhebinde bir başvuru kaynağı sayılan Eттаfeyyîş üzerinde yapılan bir okumayla ele alınacaktır. Eттаfeyyîş'in sadece tefsir alanında üç eseri bulunmaktadır. Bu tefsirlerin ilki *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* adlı eseridir. *Himyânu'z-zâd* tefsiri son derece geniş kapsamlı, rivayet ve nakledilen bilgiler konusunda müellifin çok da seçici davranmadığı, israiliyatın yoğun bir şekilde kullanıldığı, okuyucuyu usandıracak kadar filolojik tahlillerin olduğu İbâzî mezhebi eksenli bir tefsirdir. İbâzîlerin mutedil bir fırka oldukları iddiası aslında diğer Hâricî gruplara nispetledir. Onları sert, katı, tahammülsüz yapıları ve dini metinlere yaptıkları zahiri okumalarla temayüz etmiş Ezârika gibi Hâricî gruplarla bir tutmak elbette yanlıştır. Ancak bununla birlikte onların Hâricîlerden tamamen beri olduklarını iddia etmek de son derece zordur. Yapılan okumalarda özellikle iman-amel, büyük günah, تکfir ve sahâbeye yaklaşım konularında onların Hâricî zihniyetten kurtulamadıkları müşahede edilmiştir.

Özet

İslâm düşünce tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep Hâriciliktir. Hâriciler ilk çıkış zamanında hem dikkatleri hem de tepkileri üzerlerine çekmiş ve bazı yaklaşımları sebebiyle dışlanmalarına maruz kalmış bir gruptur. Hâricilerin tavırlarına bakıldığında toplumun onları dışlamasından çok onların kendi kendilerini toplumdan soyutladıklarını söylemek de mümkündür. Toplum içerisinde zaman zaman ortaya çıkan marjinal görüşlerin varlıklarını uzun süre devam ettiremedikleri sosyolojik bir vakıdır. Nitekim Hâricilik de içerden ve dışardan çeşitli etkenlerle kendi içinde gruplara ayrılmış ve daha sonra ise İbâzîler dışında varlığını devam ettiren herhangi bir grubu kalmamıştır. İbâzîlerin varlığını devam ettirmesi ise genellikle itidal yönlerine vurgu yapılarak açıklanmıştır. Hâricilerin bu grubu günümüzde de çeşitli bölgelerde varlığını sürdürmektedir. Günümüzde varlıklarını devam ettirdikleri yerlerden biri de Cezayir bölgesidir. Bu bölgede 20. yüzyılda yetişen önemli İbâzî âlimlerden biri Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş'tir (v. 1332/1914). İbâzîleri son yüzyılda bir mezhep olarak tekrar canlandıran kişinin Eттаfeyyîş olduğu ifade edilmektedir. Eттаfeyyîş gerek ilmi kişiliğiyle gerekse 94 yıl gibi bir asra yakın ömrünü bu alana ve mezhebine hizmete adanmış olmasıyla önemli bir şahsiyettir. İslâmî ilimler konusunda çok yönlü bir âlim olan Eттаfeyyîş, İbâzî mezhebine hayatını adeta vakfederek ilmi ve sosyal faaliyetler yürütmüştür. Eттаfeyyîş, İbâzî mezhebi müntesipleri arasında bir başvuru mercii anlamında kutbü'l-eimme olarak tanıtılmakta ve çokça referans gösterilmektedir. Müellif, hayatının farklı dönemlerinde üç tefsir yazmış olup kaynaklarda üç yüz kadar eserinin olduğu zikredilmektedir. Geçmişteki bazı uygulamalarından dolayı Hâricilik ismi tarih boyunca birey ve toplum nezdinde kabul görmemiş olup günümüzde de bu soğukluğunu korumaktadır.

¹ Bu çalışma 26.06.2019 tarihinde sunduğumuz "*Eттаfeyyîş'in Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd Adlı Tefsiri ve Hâricî Yorumları*" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. /This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "*Eттаfeyyîsh's Ezgesis Called Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Maad and his Kharijites Interpretations*", (PhD Dissertation, Erciyes University, Kayseri/Turkey, 2019).

Bu ismin etkisiyle olsa gerek ki selefleri Hâricî olan İbâzî mezhebinin mensupları, günümüzde kendilerinin Hâricî olarak isimlendirilmesinden son derece rahatsızlık duymaktadırlar. Elbette İbâzîlerin Hâricî olup olmadıkları entelektüel müktesebatları üzerinden okunacak bir meseledir. Bu araştırmada İbâzî mezhebinde son derece etkin bir konumda olan Eттаfeyyîş'in üç tefsir çalışmasından ilki olan *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* adlı eseri üzerinde bir okuma yapılarak İbâzî tefsirlerde Hâricî tevillerin izi sürülmüştür. Eттаfeyyîş'in ilk tefsiri olan *Himyânu'z-zâd*, muhtevasında geniş kapsamlı gramer tahlillerinin bulunduğu, kimi zaman değerlendirme yapılmaksızın İsrâîli nakillere yer verilen; sûre ve âyetlerin faziletleri, birtakım rukye tarifleri, kıssalar gibi mevzuları da içeren; rivayet ve dirayet yönleri olan; İbâzî akidesini esas alan geniş kapsamlı mezhebî bir tefsirdir. Zaten müfessirin tefsiri yazarken hedeflediği gayelerden biri de İbâzîlik akidesini akli ve nakli açıdan izah etmektir. Hâricî teviller konusunda İbâzî mezhebî ümmet içerisinde Ehl-i sünnete en yakın Hâricî grup olarak tanıtılmıştır. Bu araştırma süresince Eттаfeyyîş'in *Himyân* tefsirinde Kur'ân âyetlerine getirdiği teviller göz önünde bulundurulurken bu görüşün izleri sürülmüş ve gerek İbâzî mezhebî gerekse Eттаfeyyîş'in görüşleri değerlendirilirken onların itidal yönlerine "diğer Hâricî gruplara nisbetle" şerhinin konularak, haklarında bir tanımlama yapmanın daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Bununla beraber müellifin özellikle Ezârîka gibi katı Hâricî gruplarla bir tutulmayacağını, onlara nisbetle mutedil bir çizgide olduğunu ancak bulunduğu çizginin onu Hâricî olmaktan çıkarmadığını söylemek mümkündür. Çünkü müellif bizzat kendisi eserinde Hâricîlerle bağını koparmamakta tam aksine temel görüşleri konusunda onlarla aynı düşünceye sahip olduğunu eserine yansıtılmaktadır. Örneğin Hz. Osman'ı şehit eden âsileri haklı görmekte; Havâricî'yi "Hz. Ali'nin dalaletine karşı çıkanlar" olarak tanımlamakta; Hz. Ali'ye âsi olup ordusundan ayrılanları haklı görmekle yetinmemekte Âl-i İmrân 3/106-107 âyetini de referans göstererek âyette "yüzleri ağaracak" diye tavsif edilenlerin onlar olduğunu; Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlara muhalefet edenlerin ise âyette bahsedilen "yüzü karacak" olanlar kısmına dâhil olduğunu iddia etmektedir.

Müellifin Hâricî tevilleri sadece ilk Hâricîler hakkındaki yaklaşımlarıyla sınırlı değildir. Bunların en bariz olanları iman-amel ilişkisi; mürtekb-i kebir ve sahâbeye yaklaşım konusunda kendisini göstermektedir. Ameli imandan bir cüz sayıp saymama konusunda Hâricîlerin yaklaşımını benimsemektedir. Mürtekb-i kebir konusunda bu kişiyi dünyada kâfir değil nimet küfrü içinde olan bir muvahhid olarak görmekle nisbeten Hâricîlerin bu konudaki yaklaşımlarına göre daha yumuşak bir tavır ortaya koymuş olsa da kebir sahibinin tövbe etmeden ölmesi durumunda karşılaşılabilecek sonuç bakımından Hâricîlerle aynı yaklaşıma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira hem Hâricîlerde hem de Eттаfeyyîş'de mürtekb-i kebir tövbe etmeden öldüğünde ebedi azabı hak etmiş olmaktadır.

Bunların yanında müfessirin sahâbeye yaklaşımı itidal noktasından çok uzak bir çizgidedir. Bu meyanda fitne olaylarına bulaşmış olup tövbe etmeyenlerden teberrî etmekte ve onlar hakkında bir Müslümana yakışmayacak, Kur'ân ve sünnetle bağdaştırılmayacak ifadeler kullanılmaktadır. Özellikle Hz. Osman hakkında onun "bu ümmetin firavunu" olduğu, Rasûlullah'ın onu işaretlen "deccâlden daha tehlikeli" diye tavsif ettiği, kendisine "ey ateş çukurunun oğlu" denildiği; Hz. Aişe'nin ona "Fıravun, sırtlan, ahmak, fâcir, hain" dediği, "Hz. Peygamber'in ona lanet ettiği" türünden çok sayıda mesnedsiz nakilde bulunmaktadır. Ayrıca Eттаfeyyîş, Kur'ân'ın çoğaltılması, kiraatin tek harfe indirilmesi gibi Hz. Osman'ın yaptığı ne kadar tasarruf varsa hepsini onun aleyhine değerlendirmektedir.

İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutan mezhepler -olumlu veya olumsuz- bütün yönleriyle bir bütündür. Dolayısıyla bu ekollerin başka kişi veya gruplar nezdinde makbul veya merdud addedilen görüşlerinin olması mümkündür. Binaenaleyh bir ekolün merdud sayılan görüşlerinin bütüne teşmil edilerek ele alınması sağlıklı

sonuçlar doğurmayacaktır. Bu sebeple kişi veya gruplar hakkında yargıda bulunurken merdud sayılan görüşlerin tenkid edilmesi makbul sayılabilecek görüşlerinden faydalanmaya mani olmamalıdır. Bu araştırmada İbâzî bir müellif olan Eттаfeyyîş'in *Himyânu'z-zâd* adlı tefsirinden hareketle elde edilen veriler müfessirin tefsirinde Hâricî tevillerin bulunduğunu göstermektedir. Bu netice ile bir mezhebin dışlanması değil bir vakianın tespiti hedeflenmiştir. Dolayısıyla bu tespit, Müslüman toplumun bir parçası sayılan İbâzîlerin ötekileştirilmesine gerekçe olamayacağı gibi onların eserlerinden faydalanmaya da mani değildir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâricilik, İbâzîlik, Eттаfeyyîş, Himyânu'z-zâd.

KHÂRIDJITE TRACES IN THE IBÂDITE'S EXEGESES (The Example of *Himyân-al-Zâd*)

Abstract

The first sect that emerged in the history of Islamic thought is the Khâridjite. The Khâridjites were divided into different subgroups by the time, and only the Ibâdite sect of them has continued to exist to the present day. Nowadays, the Ibâdite scholars claim that they are not a subgroup of the Khâridjites. Attafayyish is a character, in the region of Algeria, who revitalised the Ibâdites again. It is crucial for the scholars who assess and evaluate the related religious sect to examine the works of Attafayyish. For this reason, a valid evaluation of the Ibâdites as a subgroup of the Khâridjites is based on a reading of Attafayyish who is a reference for the subject matter. Attafayyish has three works in the field of exegesis. The first exegesis is called *Himyân-al-zâd ilâ dâr-al-ma'âd*. This work, as an Ibâdite exegesis, is an exhaustive study which includes traditions, authentic or not, Isra'iliyyat in abundance and long, wearisome philological analyses. The claim which introduces the Ibâdites as a moderate sect is based on a comparison of the other Khâridjite subgroups. Of course it would not be just to claim that the Ibâdites are as firm, violent and restless as the other Khâridjite subgroups such as Azâriqa. But on the other hand, it is difficult to claim that they have not any relationship with the Khâridjites. In our study we have observed that the Ibâdites' interpretation of some topics such as faith-act, grave sins, denouncing someone as infidel and views about companions is parallel to the Khâridjites' comments.

Summary

The first sect that emerged in the history of Islamic thought is the Khâridjite. Khâridjite were attracted and noticed by other Islamic groups because of their reactions at the time of their first appearance, and were excluded because of some of their approaches. When we look at the attitudes of the Khâridjites, it is possible to say that they have isolated themselves from the society rather than being excluded by the society itself. It is a sociological phenomenon that marginal views that appear from time to time in society cannot survive for a long time. As a matter of fact, Khâridjites were first divided into groups within themselves, but later on there weren't any other groups that continued to exist except for Ibâdites. The continuation of the existence of the Ibâdites was generally explained with emphasis on sobriety. This group of Khâridjites still exists in various regions. The person who revived this group as a denomination in the last century was Muhammad b. Youssef Attafayyish (d. 1332 HC /1914 CE). Attafayyish is an important figure who has devoted both his scientific personality and his life, almost 94 years, to serve this field and sect.

Due to some practices in the past, the name Khâridjite has not been accepted by the individual and the society throughout the history, and still maintains its cold-

ness. Under the influence of this name, the members of the Ibâdite sect, whose predecessors were Khâridjites, feel very uncomfortable today because of being called Khâridjite. Of course, whether the Ibâdites are Khâridjites or not is a matter to be examined through their intellectual literature. In this study, a reading on *Himyân-al-zâd ilâ dâr-al-mââd*, which is the first of the three exegeses of Attafayyish, who is very active in Ibâdite sect, was conducted in order to trace the Khâridjite interpretations in Ibâdites' exegeses. *Himyân-al-zâd*, the first exegesis of Attafayyish is an exegesis which includes extensive grammatical analyses, information from foreign sources and religions, sometimes evaluated and sometimes not, the virtues of Sûrahs and verses, a number of ruqya recipes and stories. It has both riwaya and diraya aspects. It is a comprehensive sectional commentary based on Ibâdite creed. One of the ready aims of the exegete in writing this exegesis is to explain the creed of Ibâdism in terms of logic and narration.

The Ibâdite sect was introduced as the closest Khâridjite group to the Ahl al-Sunnah in the Islamic community. During the research, Attafayyish's commentary on *Himyân* was taken as the main source, and the traces of Ibâdite views were taken into consideration by taking into account the comments that he made over the verses of the Qur'an. It is possible to say that the author is not going to be associated with strict Khâridjite groups such as Azâriqa, on the other hand he is on a moderate line with them, but that does not exclude him from Khâridjites. Because the author himself does not break his ties with the Khâridjite in his work, on the contrary, he points out in his work that he accepts their basic views. For example, he justifies the soldiers who killed Uthman; and defines the Khâridjites as "those who rebel against Ali's heresy".

The author's Khâridjite interpretations are not limited to his approach to the first Khâridjite. The most obvious ones of his ideas are the relationship between faith and deeds; about the ones who commit the mortal sin and his approach to the companions. He adopts the Khâridjite approach in accepting the act whether to be a part of faith or not. He seems to be moderate in his views about the ones who commit the mortal sin when compared to the Khâridjite's views, because he does not call those people as infidels in this world but he sees them as those who are ungrateful monoteist while on the other hand he shares the same thought with Khâridjite about the ones who commit the mortal sin and die before repenting. Because both the Khâridjite and Attafayyish claim that when the ones who commit the mortal sin and die before repenting they deserve lasting punishment.

In addition, the exegete's approach to the companions is far from the point of sobriety. In this regard, he sees himself afar from the companions who have not repented of the acts of sedition and he uses expressions about them that are not suitable for a Muslim and cannot be reconciled with the Qur'an and Sunnah. He quotes many unauthentic traditions especially about Uthman which say that "he was the Pharaoh of this nation", and that the Prophet (pbuh) called him "more dangerous than Dajjal" and he was called as "the son of the fire pit"; and Aisha called him as "Pharaoh, hyena, fool, wrongdoer, traitor", "The Prophet (pbuh) has cursed him". In addition, Attafayyish sees many things against Uthman such as restricting the Qur'an into a single letter (harf/type). The data obtained by this study shows that there are Khâridjite comments in the commentary of Attafayyish, who is an Ibâdite exegete.

Keywords: Tafsir, Khâridjism, Ibâdism, Attafayyish, Himyân-al-zâd.

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep Hâricîliktir. Hâricîler ilk çıkış zamanında hem dikkatleri hem de tepkileri üzerlerine çekmiş ve bazı yaklaşımları sebebiyle de dışlanmış bir gruptur. Hâricîlerin tavırlarına bakıldığında toplumun onları dışlamasından çok onların kendi kendilerini toplumdan soyutladıklarını söylemek mümkündür. Toplum içerisinde zaman zaman ortaya çıkan marjinal görüşlerin varlıklarını uzun süre devam ettiremedikleri sosyolojik bir vakıadır. Nitekim Hâricîlik de ilk başta kendi içinde gruplara ayrılmış daha sonra ise İbâzîler dışında varlığını devam ettiren herhangi bir grubu kalmamıştır. İbâzîlerin varlığını devam ettirmesi ise genellikle itidal yönlerine vurgu yapılarak açıklanmıştır. Hâricîlerin bu grubu günümüzde de çeşitli bölgelerde varlığını sürdürmektedir. Bu grubu son yüzyılda bir mezhep olarak tekrar canlandıran kişinin Cezayir bölgesinden Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş (v. 1332/1914) olduğu ifade edilmektedir. Ettafeyyiş gerek ilmî kişiliğiyle gerekse 94 yıl gibi bir asra yakın ömrünü bu alana ve mezhebine hizmete adanmış olması yönüyle önemli bir şahsiyettir.

Geçmişteki bazı uygulamalarından dolayı Hâricîlik ismi tarih boyunca birey ve toplum nezdinde kabul görmemiş olup günümüzde de bu soğukluğunu korumaktadır. Bu ismin etkisiyle olsa gerek ki selefleri Hâricî olan İbâzî mezhebinin mensupları, günümüzde kendilerinin Hâricî olarak isimlendirilmesinden son derece rahatsızlık duymaktadırlar. Elbette İbâzîlerin Hâricî olup olmadıkları entelektüel müktesebatları üzerinden okunacak bir meseledir. Bu araştırmada İbâzî mezhebinde son derece etkin bir konumda olan Ettafeyyiş'in üç tefsir çalışmasından ilki olan *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* adlı eseri üzerinde bir okuma yapılarak İbâzî tefsirlerde Hâricî tevillerin izi sürülmüştür.

1. HÂRICÎLİK VE İBÂZÎLİK

Hâricî, “girmenin zıttı, çıkmak”² anlamına gelen hurûc kökünden türemiş olup, “itaatten ayrılan, isyan eden”³ manasında ism-i fail olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesi ile meydana gelmiş bir ıstılah olup; fırka ismi için Hâriciyye ve Havâric ifadeleri kullanılmaktadır.⁴ Fırkanın

² Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* ([b.y.]: Dâru'l-Hidaye, [ts.]), 5/508.

³ Battal b. Ahmed b. Süleyman b. Battal er-Rakbî, *en-Nazmu'l-musta'zeb fi tefsiri garibi elfâzi'l-mühezzeb*, thk. Mustafa Abdülhâfiz Sâlim (Mekke: el-Mektebetu't-Ticariyye, 1991), 2/256.

⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,

ismi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Çünkü çoğunlukla bir fırkanın müntesiplerinin kendilerini isimlendirmesi ile muhalif olanların isimlendirmesi birbirinden farklı olmuş ve muhaliflerin kullandığı isimler yergi anlamlı olmuştur. Bu durumda muhatap kitle/fırka ya farklı isim kullanma yoluna gitmiş ya da kullanılan ismi tevil yoluyla anlamlandırmayı tercih etmiştir. Nitekim kendileriyle ilgili en çok kullanılan Hâricî isimlendirmesini tevil yoluyla “*kâfirlerin arasından çıkararak Allaha ve peygamberine hicret edenler*” (en-Nisa 4/100) anlamında kullanmışlardır.⁵

Hemen hemen tarihçilerin tamamı Hâricîlerin doğuşunu Sıffin Savaşındaki tahkîm⁶ hâdisesine bağlamışlardır. Aynı zihniyete sahip insanların bir araya gelip oluşturdukları grup anlamında bir fırka olarak teşekkülü bu zamanda olsa da sosyolojik bir vakıa olarak bu zihniyetin çok daha önceden var olduğunu kabul etmek daha isabetlidir. Zira tahkîmden çok daha önce Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında vuku bulan sosyal karışıklıklar sebebiyle Müslümanların zihinlerini meşgul eden birtakım fikir ve davranışlara bakıldığı zaman, bu fırkanın tahkîm olayı ile birdenbire ortaya çıkmış bir vakıa olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim “Osman'ı hepimiz öldürdük”⁷ şeklindeki sözleriyle daha o dönemden ihtilalci unsurların devamı olduklarını iddia etmeleri göz önünde bulundurulduğunda bu fırkanın sosyolojik alt yapısının çok daha öncelere dayandığı görülmektedir.⁸

Hz. Ali ve Muaviye b. Ebî Süfyân arasında cereyan eden Sıffin Harbi neticesinde ortaya çıkan tahkîm olayı İslâm Tarihi açısından önemli bir dönemeçtir. Zira İslâm toplumu içinde, kökleri daha önceye dayanmakla beraber, ilk zümreleşmeler bu olaydan sonra teşekkül etmiş, ilim dünyasını meşgul eden birtakım kavramlar zümre bazında tartışılmaya başlanmış; imamet, tekfir, mürtekib-i kebîre, iman gibi konular üzerinden farklı yorumlara gidilmiş ve doğal olarak bu durum Kur'ân âyetlerine getirilen tevellere de yansımıştır. Binaenaleyh İslâm toplumunda fırkalaşma hareketlerinde zaman itibarıyla ilk ortaya çıkan ve kendilerine has birtakım siyasî-itikadî düşünceler ortaya koyan grup Hâricîlerdir.⁹

1997), 16/169.

⁵ Gâlib b. Ali Avâcî, *Fırak muâsıra tentesib ile'l-İslâm ve beyânu mevkîfi'l-İslâm Minha* (Cidde: el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehbiyye, 2001), 1/229.

⁶ Tahkîm: Sıffin Savaşında (37/657) hilafet meselesinin Kur'an'a göre çözülmek üzere hakemlere havale edilmesi işi.

⁷ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 163; Ebü'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî ([b.y.]: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1988), 8/288.

⁸ Fiğlalı, “Hâricîler”, 16/169.

⁹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 83.

Tahkîm olayıyla Hz. Ali saflarındaki bütünlük kaybedilmiş, farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İlk başta samimi duygularla kabul edilen hakem olayı Hz. Ali tarafında olan Müslümanların aleyhine dönünce, daha önce tahkîme zorlayanlar, kendi aralarında ihtilafa düşüp bu sefer itiraz etmeye başlamış ve tahkîmin reddedilmesini istemişlerdir.¹⁰ Neticede iki hakem (Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. As) bir araya gelmiş hem Hz. Ali'yi hem de Muaviye'yi görevden alma kararı vermişler¹¹ ve kararlarını bir vesikaya kaydederek mühürlemişlerdir.¹² Çeşitli fetihlere katılmış ve valilik de yapmış olan Eş'as b. Kays (v. 40/661) tahkîme gitme konusunda ilk başta Hz. Ali'yi tehdit edercesine fazlaca zorladığı halde, işin kendi aleyhlerine döndüğünü fark edince bu sefer Hz. Ali'yi tahkîm olayını reddetmesi için zorlamış ancak Hz. Ali verilmiş bir ahdi bozmamak adına bunu kabul etmemiştir. Hakemler karara varıp bunu bir vesikaya yazınca Eş'as kimseye danışmadan bunu askerler arasında okumaya başlamıştır.¹³ Çoğunluğu Temîm kabilesinden olan askerler "İla hükme illa lillah/hüküm (iktidar) ancak Allah'ındır" diyerek tahkîme karşı çıkmışlardır. Hz. Ali'yi de tahkîmi reddetme konusunda ikna edemeyince onun ordusundan ayrılıp Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'ya çekilmiş ve böylece bu ayrılanlar ilk Hâricî zümreyi oluşturmuşlardır.¹⁴

Hâricîler kendi aralarında daha sonra çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Bu ayrılığın temelinde kendi anlayışları etrafında dönemin iktidarına karşı hurûc etme konusunda düştükleri anlaşmazlıkların olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵ Çünkü hurûc/isyan fikrine taraf olanlar Nâfi' ibnu'l-Ezrak'ın (v. 65/685) etrafında toplanmışken, hurûc fikrine karşı çıkan Abdullah b. es-Saffar (h. 1. yy), Abdullah b. İbâz (h. 1. yy) ve bunlarla aynı görüşte olanlar Nâfi' ibnu'l-Ezrak ile beraber hareket etmeyi kabul etmemişlerdir.¹⁶ Nâfi' ibnu'l-Ezrak'ın görüşleri önce kendi taraftarları arasında ihtilafa yol açacaktır. Nitekim onun yanında yer alan Necde b. Âmir el-Hanefî (v. 72/691[?]) takiyyenin caiz olabileceği ve hurûc konusunda kendilerine katılmayanların kendilerinden olup olmadığı hususunda İbnü'l-Ezrak'ın gö-

¹⁰ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-musallîn* (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 1/23.

¹¹ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 201; Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve meâdinu'l-cevher* (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 309.

¹² Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 194.

¹³ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 196.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sâdır, 1968), 3/32-33; Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 196-198; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 243.

¹⁵ Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1983), 74-81.

¹⁶ Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 74.

rüşlerine katılmayarak kendi fikrinde olanlarla beraber ondan ayrılacaktır. Böylece Hâricîler Ezârika ve Necdiyye diye iki fırkaya ayrılmış¹⁷ daha sonra hurûc fikrine katılmayan Abdullah es-Saffâr ile Abdullah b. İbâz ayrılacak ve onlardan da iki fırka teşekkül edecektir.¹⁸

Kılıç ve savaş taraftarı olan aşırı Hâricîler Basra'da Emevilere karşı birtakım isyan ve ayaklanma hareketlerine devam etmekle beraber bu dönemde kılıç ve savaşın çözüm olmadığını savunan, bu konuda aşırı Hâricî gruplardan ayrılan mutedil bir kitle de vardır ki bunların liderliğini Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye (v. 61/681) yapmaktadır.¹⁹ Bunlar fikirlerini ve inandıkları davalarını kılıç ve savaş yolu ile değil, münazara ve ikna yoluyla anlatmayı tercih ediyor, muhalifleri olan Müslümanları kâfir saymıyor, onların mallarını ve kanlarını helal görmüyor ve insanlara karşı isti'razı²⁰ reddiyorlardı.²¹ Diğer taraftan Nâfi' ibnu'l-Ezrak gibi katı Hâricîler bu itidal taraftarı kitleye karşı tekfir mekanizmasını işletip onları kâfir sayıyor, onların kanlarını ve mallarını helal görüyor,²² yurtlarını şirk yurdu, oradan hicret etmeyi ve muhaliflere karşı hurûc etmeyi zaruri bir vazife addediyorlardı.²³ İşte o dönemde Ebû Mirdas liderliğindeki mutedil Hâricîler, Nâfi' ibnu'l-Ezrak'a katılmayacak, günümüze kadar varlığını devam ettirecek olan ve İbâzîler olarak bilinecek mezhebin ilk tohumlarını atacaklardır.

İbâzîler dışındaki gruplar hem kendi içlerinde hem de diğer mezheplere karşı kapalı ve katı kalmış, mezhep taassubu ve tarafgirlik asabiyetinden kurtulamamış, aşırı sertlik ve asilik yönlerini devamlı diri tutmaya çalışmış; böylece kendi dar düşünce kalıplarından ve oluşturdukları "doğrularından" kurtulamadıkları için tarihten silinip gitmişlerdir. İbâzîler ise diğer İslâm mezheplerinden yararlanmış ve varlıklarını devam ettirecek bir usûl takip ederek günümüze kadar gelmişlerdir.²⁴ Bazı kaynaklarda Sufriyye'nin Ku-

¹⁷ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 76-77.

¹⁸ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 80.

¹⁹ İvaz Halifât, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye* (Uman: et-Metâbiu'z-Zehabiyye, 2002), 65.

²⁰ İsti'raz (الإستعراض), Sert ve katı olan Hâricîlerin, özellikle Nâfi' ibnu'l-Ezrak ve taraftarlarının, kendilerinden olmayan Müslümanların din anlayışlarını ve inançlarını sorgulamayı ifade eden bir kavramdır. Daha doğrusu kendilerinden olmayanları öldürme zihniyeti ve faaliyetidir [Fiğlalı, "Hâricîler", 16/173]. Rivayetlere göre Ezârika mensupları, karagâhlarına gelip kendilerinden olduğunu iddia edenleri bir imtihana tabi tutar, bunun için de yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini teklif ederlerdi. Şayet imtihan edilen esiri öldürürse samimiyetini ispat etmiş olurdu; öldürmezse münafık ve müşrik sayılarak kendisi öldürülürdü. [Mustafa Öz, "İsti'raz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374].

²¹ Halifât, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 66; İlyas Üzüm, "Mirdas b. Udeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/149.

²² Halifât, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 71.

²³ Ferhat b. Ali el-Ca'biri, *el-Bu'du'l-hadâri li'l-akideti'l-İbâziyye* (Cezayir: Cem'iyyetu't-Turâs, 1991), 53.

²⁴ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 142.

zey Afrika'nın bazı kırsal kesimlerinde -sayıca az olsa da- varlığını sürdürdüğü iddia edilmektedir.²⁵ İbâzîler günümüzde başta Uman olmak üzere Horasan, Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir, Senegal, Mali, Nijer, Gana ve Batı Sahra'nın çeşitli yerlerinde bulunmaktadır.²⁶

İbâzîler, her ne kadar Hâricilerle beraber ele alınıp itidal yanlısı bir grup olarak değerlendirilse de son dönem İbâzî kaynaklar genellikle kendilerinin Hârici olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadırlar.²⁷ Özellikle makâlât türü eserlerde İbâzîlerin itikadları hakkında verilen bilgilerin doğru olmadığını ifade etmekte ve bu konuda zulme uğradıklarını belirtmektedirler.²⁸ Mutedil yanları da göz önünde bulundurularak İbâzîler, Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî grup kabul edilmişlerdir. Ancak yapılan incelemeler İbâzîler'in bu yakınlıklarının "diğer Hâricî gruplara nisbetle" şerhine muhtaç olduğunu göstermektedir. Bu araştırmada ele alınacak veriler de bunu desteklemektedir.

2. ETTAFEYYİŞ VE HİMYÂNU'Z-ZÂD TEFSİRİ

2.1. Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş

XX. yüzyılda, İbâziyye mezhebinin Cezayir'de canlanmasını sağlayan İbâzî din âlimi²⁹ Ettafeyyiş'in tam adı Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih b. Abdurrahman b. İsa b. İsmail b. Muhammed b. Abdulaziz b. Bekr el-Hafsi el-Adevî el-Vehbî el-Cezâirî Ettafeyyiş'dir.³⁰ Mağrib bölgesinin son asırdaki en meşhur âlimidir.³¹ Geçmişten beri, ilim ile iştiğal edip bununla meşhur olmuş Ettafeyyiş ailesine mensub olduğu için bu lakapla anılır olmuştur.³² Bu lafzın kaynaklarda Atfiş, Atfiyeş, Itfeyyiş, Itfiyyeş ve Ettafeyyiş şeklinde farklı telaffuzları bulunmaktadır. Bu araştırmada *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin kullanımı tercih edilmiştir.

Ettafeyyiş, İbâzîler arasında adeta bir müracaat mercii olduğu için daha

²⁵ Mehmet Dalkılıç, "Sufriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/472.

²⁶ Bukeyr b. Said A'veşt, *Dirâsât İslamiyye fi'l-usûli'l-İbâziyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 136; İbrâhim b. Bukeyr Behhâz vd., *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-İbâziyye: Akide-Fıkıh-Hadârâ* (Uman: Vizâratu'l-Evkâf veş-Şuûni'd-Diniyye, 2001), 1/4.

²⁷ Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb islami mu'tedil*, (Uman: Mektebetü'l-İfta, [ts.]), 19; İbrâhim Muhammed Talay, *el-İbâziyye leysü mine'l-Havâric*, (Gerdaye: [y. y.]:1996), 12.

²⁸ Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb islami mu'tedil*, 19.

²⁹ Sabri Hizmetli, "Ettafeyyiş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 21/500.

³⁰ Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicri ila'l-asri'l-hâdir/Kısmu'l-garbi'l-islâmi* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 2000), 2/399; Bukeyr b. Said A'veşt, *Kutbu'l-eimme el-ellâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş: hayatuh, âsâruhu'l-fikriyye ve cihaduh* (Uman: Mektebetü'd-Dâmiri li'n-Neşr ve't-Tevzi,1989), 62.

³¹ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/399.

³² Hizmetli, "Ettafeyyiş", 21/500.

çok “kutbu'l-eimme” lakabıyla meşhur olmuştur.³³ İbâzîler, eserlerinde Eттаfeyyîş nisbesinden çok “el-kutb” lakabını kullanmayı tercih etmektedirler. Binaenaleyh İbâzîler hem günlük hayatta hem de kaynaklarında “el-kutb” lakabını kullandıklarında kastettikleri Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş'tir.

Eттаfeyyîş, hicrî 1236/1820 yılında Cezayir'in güneyinde bulunan Mizâb vadisindeki Gerdâye merkezine bağlı Yescen/Yeskan kasabasında doğmuştur.³⁴ Doğumundan sonra ailesinin Gerdaye'ye taşınması sebebiyle çocukluğunu orada geçirmiştir.³⁵ Daha dört yaşında iken bölgenin seçkin âlimlerinden olan babasını kaybetmiştir. Babasını kaybetmesinden sonra eğitimi ile annesi ilgilenmiştir. Eğitimi konusunda ayrıca ağabeyinden de ders almıştır. Böylece hem evde eğitim almış hem de kendi bölgedeki başka âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Dokuz yaşından önce bu eğitim imkânları ile hıfzını tamamlamış ve aynı zamanda hem dil hem de dinî ilimler konusunda temel bilgilere sahip olmuştur.³⁶ İkamet ettiği yerin, merkezî bir şehirde bulunması tedrisat konusunda oranın seçkin âlimlerinden ders almasını mümkün kılmıştır. Cezayirli seçkin âlimlerin okuduğu bir müessese olan Ma'hadü'l-hayat'tan da mezun olmuştur.³⁷ On altı yaşına geldiğinde tedris, telif ve irşad faaliyetlerine başlamış, daha otuz yaşına gelmeden Mizâb Vadisi'nin en meşhur âlimlerinden biri olmuştur.³⁸ Eттаfeyyîş yaklaşık bir asır sürdürdüğü ilim ve irşad mücadelesinden sonra hastalanmış ve haftalarca süren bu rahatsızlık neticesinde arkasında devasa bir külliyyat bırakarak 1332/1914 yılında Yescen'de vefat etmiştir.³⁹

Kaynaklar, Eттаfeyyîş'in çok sayıda telif eserinin olduğunu zikretmektedir. Kimi kaynakta yüzden, kimi kaynakta ise üç yüzden fazla eserinin olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Örneğin Hayreddin Zirikli (v. 1976) üç yüzden fazla eserinin olduğunu nakletmektedir.⁴¹ Bunların bir kısmı kitaplardan bir kısmı da risalelerden oluşmaktadır. Bu konuda Allah Teâlâ ona böyle bir miras için 94 yıl gibi uzun bir ömür nasip etmiştir. Ancak onun hakkında

³³ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/406; Behhâz vd., *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/863; A'vest, *Kutbu'l-eimme*, 62.

³⁴ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/399; A'vest, *Kutbu'l-eimme*, 63; Hizmetli, “Eттаfeyyîş”, 21/500.

³⁵ A'vest, *Kutbu'l-eimme*, 63.

³⁶ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/399.

³⁷ Hizmetli, “Eттаfeyyîş”, 21/500.

³⁸ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/400; A'vest, *Kutbu'l-eimme*, 67.

³⁹ Zeki M. Mücâhid, *el-Âlamu's-şarkiyye fi'l-mietî'r-râbiate aşerate'l-hicriyye* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/362.

⁴⁰ A'vest, *Kutbu'l-eimme*, 117-118.

⁴¹ Hayreddin Zirikli, *Alam: Kâmûsu terâcîm li eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ ve'l-müstârebîn ve'l-müsteşrikîn*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 7/157; Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/401-404.

kaynakların zikrettiği husus, yazmaya da çok düşkün olduğudur. Talebeleri onun telif ve tedris dışında bir halinin olmadığını ifade etmektedirler.⁴² Telif ve tedris için seferde dahi boş durmamıştır. Bu da geride çok sayıda eseri miras bırakmasının yolunu açmıştır.⁴³

Ettafeyyiş'in yaşadığı dönem buhranların, işgallerin, sömürgeciliğin yaşandığı; halkın ekonomik refahını kaybettiği, düşmanların işgal ve sömürü için tüm güçlerini seferber ettiği bir zaman dilimidir. O, bir yandan eğitim ve irşad faaliyetlerini hem talebe yetiştirerek hem de kitap yazarak devam ettirirken; diğer taraftan da ülkesinin Fransız işgaline karşı yaptığı bağımsızlık mücadelesi için Milli Mukavemet Hareketi, Yeni Islahat Hareketi ve Azzâbe⁴⁴ gibi kuruluşlarda öncü görevler üstlenerek Cezayir halkına fikrî, siyasi ve kültürel yönlerden hizmet etmiştir.⁴⁵

2.2. Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd Tefsiri

Ettafeyyiş, hayatına üç büyük tefsir yazmayı sığdırmış bir şahsiyettir. Bu tefsirlerin ilki *Himyânu'z-zâd ilâ Dâri'l-Me'âd*; ikincisi *Dâ'i'l-Amel li-Yevmi'l-Emel* ve sonuncusu ise *Teysîru't-tefsir*'dir. Bu tefsirlerden ikincisi eksik olarak mevcut olsa da diğer iki çalışma son derece geniş hacimli ve İbâzî mezhebi müntesiplerinin sürekli referans gösterdiği kapsamlı çalışmalardır.

*Himyânu'z-zâd*⁴⁶ müellifin yazdığı ilk ve en kapsamlı tefsirdir.⁴⁷ *Himyân*'da birçok konu okuyucuyu sıkacak derecede çok geniş bir şekilde ele alınmıştır. Öyle ki tefsiri okurken bahsedilen mevzu çok uzayınca okuyucu âyetten ve tefsirinden kopabilmektedir. Aynı şekilde müellifin geniş kapsamlı bu eserinde zayıf ve uydurma birçok rivayet mevcuttur. Müellifin ömrünün son demlerinde yeni bir tefsir yazma ihtiyacı duymasının muhtemel sebeplerinden biri de önceki tefsirinin bu özelliğidir. Nitekim

⁴² Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/401.

⁴³ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/400-401.

⁴⁴ Azzâbe, İbâzilikte dinlerinin yok edilme veya yasaklanma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu dönemlerde, dinlerini muhafaza etmek ve varlığını devam ettirmek için kurulmuş, kendilerine has dinî ve ictimai birtakım vasıfları ve vazifeleri olan, belli sayıdaki insanlardan meydana gelen, hem dinî hem de ictimai işleri idare etmede hüküm sahibi olan bir kuruluştur. [Azzâbe nizamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Sabri Hizmetli, "İbâzilikte Azzâbe", *AÜİF Dergisi* 29, (1987): 235-301; Orhan Ateş, "el-Azzâbe", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 1-17].

⁴⁵ Hizmetli, "Ettafeyyiş", 21/500; Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/400; A'veşt, *Kutbu'l-eimme*, 91.

⁴⁶ *Himyân* ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için: Güven Ağırkaya, *Ettafeyyiş'in Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd Adlı Tefsiri ve Hâricî Yorumları* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019).

⁴⁷ Ahmed Hamad Halîlî, *Cevâhiru't-tefsir: Envâr min beyâni't-tenzil* (Üman: Mektebetü'l-İstikame, 1984), 1/29; Muhammed Mustafa el-Hâce Dervîş, *Menhecûş-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş fi tefsirihi "Teysîru't-tefsir"* (Amman: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 68, 72.

haleflerinden Ahmed Halîlî, Eттаfeyyîş'in *Himyân*'daki İsrâilî rivayetlerden rahatsız olduğunu ve imkân bulsa *Himyân*'ın nüshalarını yırtmak istediğini bizzat kendisinden duyduğunu kaydetmektedir.⁴⁸

Himyân'ın cilt sayısı hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Zehebî, eserin 13; Ziriklî 14 cilt olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Bununla birlikte cilt sayısının 6 olduğunu söyleyenler olduğu gibi,⁵⁰ 16 olduğunu söyleyenler de vardır.⁵¹ Cilt sayısı ile ilgili farklılık eserin baskısı ile ilgili bir durumdur. Zira ulaştığımız nüshada kimi ciltler 2 bölüm olarak kimileri de tek cilt olarak basılmıştır. Yani eserin 6, 7, 8, 9, 10 ve 12'nci ciltleri iki kısım halinde basılmıştır. Dolayısıyla 15 ciltlik eser çift ciltlerle beraber sayıldığında 21 adet yapmaktadır.

Eser her sûreye ait bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimelerde sûrelerin isimleri, âyet, kelime ve harf sayıları, Mekki-Medenî oluşları gibi teknik bilgilerin yanında sûrelerin ve âyetlerin faziletleriyle ilgili rivayetler ve birtakım faydalar zikredilmektedir. Ancak bu rivayetleri verirken bunların ciddi bir sıhhat tahlilinden geçirildiğini ve sahih olanların tercih edildiğini söylemek mümkün değildir. Faziletler konusunda âyetleri tefsir ettikten sonra kimi âyetlerle ilgili kaynağı tespit edilemeyen birtakım rukye ve şifa tarifleri yapılmaktadır.⁵² Eserde göze çarpan bir başka özellik de rivayet ve dirayet yönteminin beraber kullanılmasıdır. Müellif rivayetleri bolca kullandığı gibi dirayet yönünü ortaya koyup tercihlerine de yer vermektedir.⁵³

Hem İbâzî mezhebinin hem de Eттаfeyyîş'in görüşlerini tespit etme konusunda *Himyân* tefsiri göz ardı edilmeyecek bir ayrıcalığa sahiptir. Nitekim müellif de *Himyân*'ın mukaddimesinde bu tefsirinin, muhaliflerin saptıkları konularda onlara cevap vermeye, İbâzî mezhebini ve itikadını izah etmeye kâfi geleceğini iddia etmektedir.⁵⁴ Müellifin bu açıklaması dahi hem müfessirin hem de İbâzî mezhebinin itikadını değerlendirme konusunda *Himyân* tefsirinin önemini izaha kâfi görünmektedir.

⁴⁸ Halîlî, *Cevâhiru't-tefsîr*, 1/29.

⁴⁹ Muhammed Seyyid Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, [ts.]), 2/233; Ziriklî, *A'lam*, 7/157.

⁵⁰ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, (Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1980), 20.

⁵¹ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-asri'l-hâdir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1988), 2/658.

⁵² Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Musâbî Eттаfeyyîş, *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* (Maskat: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 8-1/9; 1/443-444.

⁵³ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 1/17; 10-2/116; 14/357; 9-2/72-73.

⁵⁴ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 1/5.

3. HİMYÂNU'Z-ZÂD'DA HÂRİCÎ İZLER

3.1. Eттаfeyyiş'in Hâricîlere Yaklaşımı

3.1.1. Havâric Tanımlaması

Her alanda olmasa bile özellikle sosyal bilimlerde yapılan tanımlamalar aynı zamanda tanımlama sahibinin bakış açısını da ortaya koyar nitelikte olmaktadır. Örneğin Şii gruplardan “Şîa” diye bahseden bir kimseyle onları “ehl-i beyt” diye vafeden; Mutezile için “Mutezile” ismini kullanan ile “ehl-i adl ve't-tevhid” ismini kullanan; Ehl-i sünnet hakkında “Mücbire” diyen ile “Eh-i sünnet” ismini kullanan kimseler bu isimlendirmeler ve tanımlamalarla aynı zamanda mezkûr gruplar hakkında farklı yaklaşımlara sahip olduklarını da belirtmiş olurlar. Bu durum Hâricîler ve diğer mezhepler için de geçerlidir. Hâricîler hakkında onlardan Muhakkime, Vehbiyye, İbâziyye diye bahseden bir kimseyle, Havâric/Hâricîler diye bahseden aynı zamanda onlar hakkındaki bakış açısını, onlara olan yaklaşımını da ortaya koymuş olmaktadır. Bu sebeple müelliflerin, eserlerinde farklı kişi veya gruplarla ilgili tercih ettikleri isimler sıradan bir tercih değil aynı zamanda o kişi veya gruba olan yaklaşımlarının bir tezahürüdür.

Eттаfeyyiş'in *Himyanû'z-Zâd* tefsirinde Hâricîler hakkında yaptığı bir tanımlama onun mezkûr grup hakkındaki yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Müellif, el-Bakara suresinin “*Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.*” (el-Bakara 2/3) âyetini tefsir ederken iman konusunu ele almakta ve bir ihtilafı dile getirirken Havâric hakkında şu tanımlamayı yapmaktadır: “Onlar (Havâric), Ali'nin dalaletine (!) karşı çıkmış kimselerdir.”⁵⁵ Bu tanımlama büyük bir tefsir içerisinde sadece bir cümleden ibaret olsa dahi müellifin yaklaşımını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira bu tanıma göre dönemin seçilmiş halifesi, Hz. Peygamber'in (s) seçkin sahabisi Hz. Ali dalalet; ona karşı gelen ve merkezi otoriteye itaat etmeyenler hidayet üzeredir. *Himyan*'daki bu yaklaşım İbâzî tefsirlerde Hâricî izlerin olduğunu göstermektedir.

3.1.2. Hâricîlerle İlgili Rivayetler

Hâricîler hakkında başta hadis ve mezhepler tarihi kaynakları olmak üzere birçok eserde farklı rivayetler nakledilmektedir. Bu rivayetlerde kimi zaman muayyen kişi veya gruplar belirtilmese de genellikle farklı grupların

⁵⁵ Eттаfeyyiş, *Himyan*, 1/195.

bu rivayetleri muhalif oldukları kişi veya mezhepler hakkında kullandıkları bilinmektedir. Her grup, mezhep veya akımın kendi meşruiyetini sağlamak ve varlığını sürdürmek için bu tür yollara başvurduğu müsellemdir.

Kaynaklarda Hâricîler hakkında zikredilen bazı rivayetleri Eттаfeyyîş de eserinde zikredip değerlendirmektedir. Hâricîlerle ilgili rivayetlerden biri Zülhuveysıra adıyla bilinen ve bir ganimet taksiminde Rasûlullah'a (s) "âdil ol" diyecek kadar haddi aşan bir şahsın durumunu haber vermektedir. Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen rivayet şu şekildedir:

"Bir defasında Rasûlullah'ın (s) yanında bulunuyorduk. Kendisi bir mal taksimi yapıyordu. Yanına Temîm oğullarından Zülhuveysıra isimli bir adam geldi ve dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü adaletli ol! Rasûlullah ona 'Yazıklar olsun sana, ben adaletli olmazsam kim adaletli olur? Eğer ben âdil olmasaydım sen kaybetmiş ve hüsrana uğramış olurdu' dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: Ya Rasûlallah bana izin ver bu adamın kellesini alayım, dedi. Rasûlullah bunun üzerine şöyle buyurdu: Bırak onu! Onun öyle adamları vardır ki siz kendi namazlarınızı onların namazı yanında, kendi orucunuzu onların orucu yanında çok basit ve küçük görürsünüz. Onlar Kur'an okurlar fakat okudukları köprücük kemiğinden aşağı geçmez. Onlar okun avdan çıktığı gibi İslâm'dan çıkarlar."⁵⁶

Eттаfeyyîş, *Himyân*'da bu rivayeti nakledip değerlendirmektedir.⁵⁷ Mezku'r rivayetteki Zülhuveysıra'nın Hurkûs b. Züheyr olduğu iddiasına karşı bunun bir galat ve çirkinlik olduğunu veya ehl-i hak olan İbâzîleri zemetmek için uydurulup kullanılan fahiş bir iş olduğunu ifade etmektedir. Hatta ona göre bu konuda yalanlar uydurulmakta, Hurkûs ve ashâbı hakkında âyet ve hadisler tahrir edilmektedir. Hâlbuki Hurkûs, kendisinden razı olunan ve Rasûlullah'ın (s) cennete gireceği konusunda şahitlik ettiği (cennetle müjdelenen) bir sahabidir.⁵⁸ Ayrıca kimi rivayetlerde muayyen bir şahsın isminin geçmediğini, kimilerinde ise "bir adam" şeklinde mübhem ifadeler yer aldığını belirtmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla bu rivayeti müellif kabul etse de rivayetteki kişinin Hurkûs b. Züheyr olduğu iddiasını

⁵⁶ Muhammed b. İsmail el- Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir ([b.y.]: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Kitâbü İstîtâbeti'l-Mürteddîn ve'l-Mu'ânidîn ve Kitâlihîm", 7; Müslîm b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turasi'l-Arabî, [ts.]), "Zekât", 47.

⁵⁷ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 7-2/165-166.

⁵⁸ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 7-2/166.

⁵⁹ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 7-2/167.

reddetmektedir. Ona göre bu teviller İbâzileri zemmetmek için uydurulmuş yalanlardır.

Müellifin eserinde verdiği bir başka rivayet de Ebû Ümâme tarikiyle gelmektedir. Bu rivayeti eserinde şu ifadelerle nakledilmektedir:⁶⁰

“Ebû Ümâme’den nakledildi ki: Âl-i İmrân suresinin “*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın” denilir. Yüzleri ağaranlar ise Allah’ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*”⁶¹ âyetinde ‘yüzleri kapkara olacak’ diye bahsedilenler Hâricilerdir. Şam’da bir isyan’dan sonra Ebû Ümâme onların halini görünce ağlamış, onlar hakkında şöyle demiştir: ‘Cehennem köpekleri ve göğün altında öldürülenlerin en kötülere bunlardır. Göğün altında öldürülenlerin en hayırlıları ise bunların öldürdükleridir.’ Ebû Galip, Ebû Ümâme’ye ‘bunu kendi görüşünle mi söylüyorsun yoksa Rasûlullah’dan (s) bir şey mi işittin’ diye sorunca, Ebû Ümâme ‘bunu defalarca Rasûlullah’tan işittim’ demiştir. Ebû Gâlip ‘seni ağlatan nedir’ diye sorduğunda Ebû Ümâme ‘onlara acıdığımın, çünkü Müslüman idiler sonra küfre girdiler’ cevabını vermiştir. Daha sonra Ebû Ümâme ‘bazı yüzlerin kapkara olacağından bahseden âyeti okumuş ve ‘bunlardan senin topraklarında çokça vardır, Allah seni onlardan korusun’ demiştir.”⁶²

Ettafeyyişe göre bu rivayet ya uydurulmuştur, ya da sahihtir ancak tahkime karşı çıkıp Hz. Ali’den ayrılanlarla (Havâric) ilgili değildir.⁶³ Zira ona göre bu konuda Müslümanlar manadan uzak teviller yapmakta bazen de tevil edilmesi gerekeni tevil etmeyip zahire yapışmaktadırlar. Bu meyanda Müslümanların kitaplarında kendileriyle (Havâric) ilgili olmadığı halde kendileri hakkında uydurulmuş çokça yalan haberler ve teviller bulduklarını iddia etmektedir.⁶⁴ Müellife göre Ebû Ümâme’den rivayet edilen de bunlardan biridir. Ebû Ümâme bu konudaki hadisi tefsir ve tevil etmekte hata etmiştir. Mezkûr rivayet (şayet sahihse) ibadet konusunda aşırılık gösteren Sufriye hakkındadır.⁶⁵

⁶⁰ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/208.

⁶¹ Al-i İmrân 3/106-107’

⁶² Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. A. Muhammed Şakir-M. Fuad Abdülbâki-İbrâhim Utve İvaz vd. (Mısır: Şirketu Mektebe ve'l-Matbaa Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1975), “Tefsîru'l-Kur’ân”, 4.

⁶³ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/208.

⁶⁴ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/207.

⁶⁵ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/209.

Hâricîlerle ilgili gelen rivayetlerden bir kısmı da Hz. Ali kanalıyla gelmektedir. Bu rivayetlerden biri de şudur:⁶⁶

“Hz. Ali tahkîmi kabul ettiği için ondan ayrılanların yanına gidip şöyle dedi: Ey insanlar! Ben Rasûlullah'ı (s) şöyle buyururken işittim: Ümmetimden öyle bir kavim çıkacak ki Kur'ân okuyacaklar ama sizin okuyuşunuz onların okuyuşu yanında hiçbir şey değildir. Namazınız onların namazları yanında; orucunuz onların oruçları yanında hiçbir şey değildir. Kur'ân okuyacaklar, okudukları Kur'ân kendi aleyhlerine olduğu halde onu kendi lehlerine zannedecekler. Namazları (veya kıraatları) köprücük kemiklerinden öteye geçmeyecek, okun avdan çıktığı gibi İslâm'dan çıkacaklar.”⁶⁷

Müfessir, bu rivayeti farklı lafızlarla gelen muhtelif tarikleriyle beraber eserinde zikredip değerlendirmektedir. Ona göre Hz. Ali kendilerine düşman olduğu için bu tür rivayetleri tahkîm hâdisesi sebebiyle kendisinden ayrılanlar (Havâric) aleyhine tevîl edip kullanmıştır. Müellif, rivayetlerde mevzu edilen ibadet ve kıraatin çokluğunu ise kendileri hakkında bir medih olarak görmektedir. Bu rivayetleri Hâricîler aleyhinde kullananlara şu soruyu sormaktadır: Şayet bu rivayetler sahih ise Hz. Ali'den ayrılanların içinde sahabiler de olduğu halde neden sahâbenin dışındakilere hasredilmektedir?⁶⁸

Ettafeyyiş burada zikredilen rivayetlerin dışında *Himyânu'z-zâd* tefsirinde başka rivayetlere de yer vermektedir. Muhteva olarak yukarıda verilen örneklerle örtüşükleri için burada hepsi zikredilmemiştir. Ancak müellif bu rivayetlerin kendileri hakkında olmadığını iddia etmektedir. Ona göre bu rivayetleri Hz. Ali'den ayrılanlara (Havâric) yoranlar veya onların aleyhine tevîl edenler bu konuda hata etmişlerdir. Bilakis müfessir bu rivayetlerin tahkîme rıza gösterenlerle Sufriye ve Sufriye'ye benzeyenler veya Hz. Osman dönemindeki fitne hakkında olduğunu düşünmektedir.⁶⁹

Havâric hakkındaki hadisleri değerlendirme konusunda müellifin tahkîm vakıasını bahane ederek Hz. Ali'nin ordugâhından ayrılanları özellikle temize çıkarma gayreti dikkat çekmektedir. Onların aleyhine olan delilleri ya uydurulmuş (mevzu) kabul etmekte ya da sahih iseler kendileri hakkında değil kendilerine muhalif olanlar hakkında tevîl edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda müellif ilk selefleri olan Hâricîlere sahip

⁶⁶ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/209.

⁶⁷ Müslim, Zekât 48.

⁶⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/209.

⁶⁹ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/209, 210, 213.

çıkarmakta ve onları haklı görmektedir. *Himyan*'daki bu durum İbâzî tefsirlerde Hâricî izlerin olduğunu göstermektedir.

3.1.3. Tahkîm Olayı

Sıffin Savaşı'nda (37/657) karşı karşıya gelen Müslüman grupların imamet meselesinin Kur'an'a göre çözülmesi için hakemlere havale edilmesi kaynaklarda "tahkîm vakası" ismiyle meşhur olmuştur. Bu hadiseyle beraber iman-küfür sınırı, kader ve irade hürriyeti gibi bazı meseleler Müslümanlar arasında tartışılmış ve bu yönüyle tahkîm vakası ilk dönemlerden itibaren kaynaklardaki yerini almıştır.⁷⁰

Tahkîm hâdisesi Havâric olarak zikredilecek grubun ortaya çıkışını tetikleyen bir hüviyete sahiptir. Bu grubun Hz. Ali'nin ordugâhından ayrılıp Harûrâ'ya yerleşmelerinin onlara göre temel gerekçesi Allah'ın hüküm koyduğu konuda tahkîme gidilmesidir. Binaenaleyh Hâricîlerin hem tahkîm hâdisesine hem de ona rıza gösterenlere karşı sert ve katı bir tutumları olmuştur. Zamanla Havâric farklı fikriyata sahip birçok gruba ayrılrsa da bu grupların tahkîm olayına ve ona rıza gösterenlere karşı tavırları değişmemiştir. Mamafih onlardan bir grup olan İbâzîler de bu tavrı sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla tahkîm meselesinin reddedilmesi Hâricîlerle İbâzîlerin üzerinde ittifak ettikleri bir mevzudur.⁷¹

İbâzî kaynaklara göre Allah'ın emirlerine dönmeyen âsilerle (buğât) savaşı terk edip onlarla barışmaya rıza göstermek tahkîm olayına cevaz vermektir. Bu cevaz ise Allah'ın buyruklarını küçük görerek, rahat etme arzusuyla dünyayı tercih edip Allah'ın kitabını ve peygamberin sünnetini reddetmektir.⁷² Hâlbuki Allah'ın bağiler hakkındaki hükmü bellidir. Bundan dolayı Hz. Ali'nin tahkîme gitmesine karşı çıkan Nehrevan ehli (Havâric) haklı,⁷³ Hz. Ali ise hatalıdır.⁷⁴ Hz. Ali'nin Muaviye ile savaşması şer-i şerife uygundur ancak Ali b. Ebî Tâlib'in tahkîmi kabul etmesi kendisi-

⁷⁰ İlyas Üzümlü, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

⁷¹ A'vest, *Dirâsât*, 15.

⁷² Tebgürin Davut b. İsa el-Melşûti, *Usûlü'd-din ev el-usûlü'l-aşere inde'l-İbâziyye* (Maskat: Mektebetü'l-Cilî'l-Vâid, [ts.]), 145.

⁷³ Ebû Âmir b. Ali eş-Şemmâhî, *Usûlü'd-diyânât* (Tebgürin'nin *Usûlü'd-Din* adlı eseriyle beraber basılmış), (Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, [ts.]), 221; Ca'birî, *el-Bu'du'l-hadârî*, 1/102; Addûn b. Nâsir Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye min hileli ârâiş-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş* (Gerdaye: Cemiyetu't-Turâs, 1990), 47.

⁷⁴ Ebû Yakub Yusuf İbrâhim Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Salim b. Hamed el-Hârisî (Uman: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1997), 1/27.

ne yapılan biatı (imamet) geçersiz kılmıştır.⁷⁵ Onlara göre Hz. Ali Nehrevan ehliyle dinî değil siyasi gayelerle savaşmıştır.⁷⁶

Ettafeyyiş, Âl-i İmrân Sûresindeki “*Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için ağır bir azap vardır. O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, ‘İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın’* denilir. Yüzleri ağaranlar ise Allah’ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedî kalacaklardır.” (Âl-i İmrân 3/105-107) âyetlerini tefsir ederken tahkîm meselesini ayrıntılı olarak ele almakta ve özetle şu tevellere yer vermektedir:

“(Muhâlif) bazı kitaplarda parçalanıp ayrılığa düşenlerin tahkîmi kabul eden (Hz.) Ali’ye karşı gelip ondan ayrılanlar (Havâric) olduğu zikredilmektedir. Bu onların uydurduğu bir yalandır. İki hakem tayin edilmesi meselesi tahkîm olayından öncedir. Âyetin istikbale ve bir gruba (Havâric) hamledilmesine hiçbir delil yoktur. Bilakis onlar (Havâric) (Âl-i İmrân 3/106-107’de zikredilen) yüzlerinin ağarıp parıldamasını hak eden kimselerdir. Onlara muhalefet edenler ise ‘yüzleri kararanlara *‘İmanınızdan sonra inkâr ettiniz öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın’* denilir’ (Âl-i İmrân 3/106) âyetinin hükmüne dâhil olurlar.⁷⁷ Tahkîmi kabul etmesi sebebiyle Ali b. Ebi Talib’den ayrılanların içinde birçok sahâbi ve sahâbilere tabi olanlar da vardı. Muhâlifler Hz. Ali’den ayrılanlardan sahâbiler dışındakileri zemmedip lanetlemektedirler. Hâlbuki hurûc/ayrılış birdir, bu hurûc ya hepsinin hakkında haktır ya da hepsinin hakkında batıldır. Şayet hepsi hakkında hak ise sadece sahâbe dışındakilerin zemmedilmesi nasıl mümkün olabilir? Şayet hepsi hakkında batıl ise o zaman (tahkîme karşı çıkıp ayrılan) sahâbe de zemmi hak etmiş olur. Muhâlifler bu konuda sahîh olmayan hadisler rivayet etmektedirler. Şayet hadisler sahîh olursa manada ziyadeye başvurup bunların bizim (Havâric) hakkımızda olduğu tevelline gitmektedirler...⁷⁸

Müellifin yaklaşımına bakıldığında tahkîm hâdisesinde hem mensup olduğu İbâzî mezhebiyle hem de selefleri olan Hâricîlerle aynı çizgide yer aldığını söylemek mümkündür. Ettafeyyiş de ilk çıkışlarında Hz. Ali’ye

⁷⁵ Ca’birî, *el-Bu’du’l-hadâri*, 1/102; Cehlan, *el-Fikru’s-siyasiyyu inde’l-İbâziyye*, 47.

⁷⁶ Ca’birî, *el-Bu’du’l-hadâri*, 1/102; Cehlan, *el-Fikru’s-siyasiyyu inde’l-İbâziyye*, 47.

⁷⁷ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/207-208.

⁷⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 4/208-212.

itiraz edip ayrılanları (Havâric) haklı görmekte,⁷⁹ tahkime rıza gösterenleri batıl peşinde koşan batılılar olarak (mubtilûn) vasfetmekte,⁸⁰ âyette bahsedilen “yüzleri ağarıp apak olacak olanların” (Âl-i İmrân 3/106-107) bu ayrılanlar (Havâric) olduğunu,⁸¹ bunlara muhalefet edenlerin, “yüzleri kapkara olacak” (Âl-i İmrân 3/106) diye tavsif edilenlerin hükmüne dâhil olacaklarını⁸² bizzat kendisi ifade etmektedir. Eттаfeyyiş’in bu yaklaşımları İbâzî tefsirlerde Hâricî izlerin olduğunu göstermektedir.

3.2. Eттаfeyyiş’in Bazı Akîde Konularına Yaklaşımı

3.2.1. İman

İlk dönemlerden itibaren en çok tartışılıp hakkında fikir yürütülen konuların başında iman kavramı ve bu kavrama taalluk eden konular gelmektedir. İman, korkunun zıttı olarak emniyet ve güven içinde olma, nefsin mutmain olup güven duyması anlamını ifade eden “e-m-n” kökünden türetilmiş bir kavramdır.⁸³ İmanın tarifi konusundaki farklı yorumlar imanın ıstilahî yönüyle ilgilidir. Yoksa imanın lügavî manasının tasdik anlamına geldiği konusunda âlimler arasında bir ihtilaf yoktur.⁸⁴

Mâtürîdiler ve Eş’ariler iman kavramını, Allah Teâlâ’yı, onun peygamberlerini ve o peygamberlerin Allah’tan kesin olarak getirdiği hükümleri kalben tasdik etmek anlamında tanımlamışlardır.⁸⁵ Havâric, Mutezile ve Zeydiyye imanın tanımına tasdik ve ikrar şartının yanına amel şartını da koyarak imanı “kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlar ile amel etmek” şeklinde tanımlamışlardır. Ayrıca İmam Mâlik (v. 179/795), İmam Şâfiî (v. 204/820), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi selef âlimleri ile İbn Teymiyye (v. 728/1328) de bu görüşte olmuştur.⁸⁶

⁷⁹ Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus’âbî Eттаfeyyiş, *Şerhu akideti’t-tevhid*, thk. Mustafa b. Nâsır Vinten (Gerdaye: Neşur Cem’iyyeti’t-Turâs, 2001), 584.

⁸⁰ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 4/210.

⁸¹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 4/207.

⁸² Eттаfeyyiş, *Himyân*, 4/207-208.

⁸³ Ebû Abdullâh Zeynüddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir er-Râzi, *Muhtârü’s-sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1999), 22; Ebü’t-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firüzâbâdi, *el-Kâmûsu’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1176; Ebü’l-Beka el-Kefevî, *el-Külliyât: Mu’cem fi’l-mustalahât ve’l-furâki’l-luğaviyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, [ts.]), 212.

⁸⁴ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu’l-luğa* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2001), 15/368.

⁸⁵ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dâru’l-Câmiati’l-Mısriyye, [ts.]), 380-381; Ebü’l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş’arî, *Kitâbü’l-lüma’ fi reddi ala ehli’z-zeyği ve’l-bida’*, thk. Abdülaziz İzzeddin Seyrevan (Lübnan: Dâru Lübnan 1987), 154.

⁸⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ahvâi ve’n-nihal* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007), 2/209; Ebû Muin Meymun b. Muhammed Neseî, *Tabsiratu’l-edille fi usûli’d-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003),

İbâzî mezhebine göre Allah'ın emrettiği söz ve fiillerin tamamı imandandır.⁸⁷ Gerçek mümin kelimeyi şehadeti ikrar eden, Allah katında kendisi için bir karşılık/mükâfat olan, İslâm'ın erkânıyla amel eden ve masiyetlerden kaçındır.⁸⁸ İbâziyye'nin cumhuru imanın şu üç unsuru içermesi gerektiği konusunda müttefiktir: Bunlar kalbin itikadı (tasdik), dilin ikrarı ve uzuvların amelidir.⁸⁹

İman konusunda en belirleyici noktalardan biri imanın amelle olan ilişkisidir. Ettafeyyiş'in aşağıdaki ifadeleri onun imanla ilgili yaklaşımını ortaya koymaktadır:

“İman bazen de (şer-i şerifte) itikad ve ikrarın mecmuu veya bunun gereğince amel etmek anlamında kullanılır. Kim sadece itikad etmeyi (tasdiki) veya tasdik ile beraber amel etmeyi ihlal ederse o kimse inkâr yönünden müşrik olur, kalbinde olmayanı izhar etmesi yönüyle münafık olur; kim (tasdik olmaksızın) sadece ikrarı yaparsa veya ikrarla beraber ameli yaparsa mezhebimizin ve ümmetin cumhur ulemasına göre o kimse de müşriktir. Az sayıdaki kimseler sadece ikrarı ihlal edenin Müslüman ve cennet ehlinde olduğunu, şayet ikrarı ve ameli ihlal ederse bu kimsenin fâsık ve küfrân-ı nimet içinde olduğunu ifade etmişlerdir. Biz bu kimse için başka bir isim de kullanmak istiyoruz ki o da münafık ismidir. Sadece ameli ihlal eden kimse bize göre münafıktır, fâsıktır, dalalettedir ve müşrik sayılmayan bir küfür içindedir, tam iman etmiş değildir.”⁹⁰

Müellifin yukarıda verilen ibarelerine bakıldığında, onun bu mevzuu kendi mezhebinin etkisinde kalarak tevil ettiği görülmektedir. Ettafeyyiş, iman konusunda ikrar, tasdik ve ameli beraber değerlendirerek bir tanımlama yapmaktadır. Başka bir ifadeyle tasdik ve ikrar nasıl ki iman etmiş olmak için olmazsa olmaz esaslardan ise imanın bir gereği olarak uygun ameller işlemek de iman etmiş olmanın temel esaslarındandır.

Müfessir, “İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele...” (el-Bakara 2/25) âyetini tefsir ederken iman ile salih amelin birbirine atfedilmesi hususunda şunları ifade etmektedir:

2/404.

⁸⁷ Vercelâni, *ed-Delil ve'l-burhân*, 3/318.

⁸⁸ Vercelâni, *ed-Delil ve'l-burhân*, 3/319.

⁸⁹ Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Hamid es-Sâlimî, *Behcetü'l-envâr*, thk. Ali b. Said b. Mes'ûd el-Gâfirî, ([by]: yy., ts.), 193; Sabir Ta'ime, *İbâziyye "akîdeten ve mezheben"* (Beyrut: Dâru'l-Cil, Beyrut 1986), 111.

⁹⁰ Ettafeyyiş, *Himyân*, 1/194-195.

“Salih amel (tek başına) zikredildiğinde o ancak imanın bir parçası olarak zikredilmiştir. Zira varlığını ikrar/kabul etmediğine amel etmezsin. Salih amellerin iman üzerine atfedilmesi onların her birinin diğerinden farklı olduğuna delildir. Çünkü atıfta atfedilenlerin birbirinden farklı olması (muğayeret) asıldır.”⁹¹ “Salih amellerin iman üzerine atfedilmesinde cennetlerle müjdelenmeyi hak eden kimselerin iman ile salih amelleri cem edenler olduğuna dair bir ilan vardır, ancak salih ameller hem farzlara hem de nafilere şamildir.”⁹²

Netice itibarıyla müfessirin, iman konusundaki yaklaşımı kendi mezhebine muvafık bir düşüncede olduğunu göstermektedir. Müellifin akâidle ilgili bir esere yaptığı şerhte iman konusunda yaptığı şu açıklamalar da onun bu konudaki yaklaşımını daha net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“İman lügatta “tasdik etmek” manasındadır. Bize göre şer-i şerifte iman, peygamberin getirdiklerini kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etmektir. Biz (İbâziler), Hâriciler, Ebü'l-Huzeyl el-Allâf ve Kâdî Abdülcebâr'a göre nafile veya farz olsun her taat imandır.”⁹³

3.2.2. Mürtekîb-i Kebîre

Kebîre Arapçada “büyük” manasına gelen “kebir” kelimesinin müennes formudur. Kur'an-ı Kerim'de günahlar hakkında büyük-küçük ayrımı yapılmakta ancak hangi günahların büyük hangilerinin küçük olduğu hakkında bilgi verilmemektedir (en-Nisâ 4/31; eş-Şûrâ 42/37; en-Necm 53/32.) Durum böyle olunca kebir olarak ifade edilen büyük günahın tanımı hakkında da farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımların ortak noktası dikkate alındığında “dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında uhrevî veya dünyevî ceza öngörülen davranışları” büyük günah (kebir) olarak tanımlamak mümkündür.⁹⁴

İslâm toplumunda mezhepler büyük günah konusunu tartışmış, bu tartışmanın merkezini hangi günahların büyük hangilerinin küçük olduğu değil; bu günahları irtikab eden müminin dünya ve âhiretteki durumunun ne olacağı oluşturmuştur. Bu sebeple mürtekib-i kebir (büyük günah işleyen kimse) hakkında ekoller arasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. İlk çıkan gruplardan biri Hâricilerdir. Onlar büyük günah konusunda son

⁹¹ Ettafeyyîş, *Himyân*, 1/362.

⁹² Ettafeyyîş, *Himyân*, 1/362.

⁹³ Ettafeyyîş, *Şerhu akîdeti't-tevhîd*, 588.

⁹⁴ Adil Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/163.

derece sert ve katıdırlar. Hatta günah konusunda büyük-küçük ayrımını dahi kabul etmemişlerdir. Zira onlara göre bir çeşit günah vardır ve o da büyük günahdır. Çünkü her günah Allah Teâlâ'ya karşı bir itaatsizliktir ve itaatsizlik Allah'a karşı yapılınca onun büyüğü-küçüğü olmaz.⁹⁵ Dolayısıyla Hâricîlere göre büyük günah işleyen tövbe etmediği sürece kâfir olarak muamele görür. Bu halde ölen ebedi azabı hak etmiş olur.⁹⁶ Ancak tekfir konusunda Hâricîlerin tüm kollarının aynı görüşte olmadığı ifade edilmektedir.⁹⁷

3.2.2.1. Kebîre Sahibinin Küfürle İtham Edilmesi

Ettafeyyiş'in *Himyânu'z-zâd* tefsirindeki mürtekb-i kebîre mevzusuyla ilgili ifadeleri onun mezhebiyle aynı kanaatte olduğunu göstermektedir. Bu sebeple İbâzî mezhebinin mürtekb-i kebîre yaklaşımı aslında bize Ettafeyyiş'in yaklaşımını da vereceği için öncelikle İbâzîlerin bu konudaki yaklaşımlarını hatırla(t)mak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İbâzîler kebîre konusunda tamamen Hâricîler gibi olmasa da onlara yakın bir yerde durmaktadırlar. Onlara göre kâfir ve mümin olarak iki grup vardır. Bu iki sınıf bilindikten sonra kişinin münafık, âsi, fâsık, zâlim olması fark etmez; bu vasıflarla ölen herkes kâfirdir.⁹⁸ Ancak küfür, küfr-i nimet ve küfr-i şirk olarak iki kısma ayrılır. Bu sebeple bir Müslüman büyük günah işlerse artık mümin değil fakat muvahhidir ve bu kimse küfr-i şirk değil küfr-i nimet içindedir.⁹⁹ Dolayısıyla küfr-i nimet içinde bulunan kimse Allah'ın vahdaniyeti, âyetleri ve Peygamber'in (s) risaleti gibi itikad konularını ikrar eden ancak amel konusunu zayi/ihmal eden bir muvahhidir. Fakat küfr-i şirk veya küfr-i cuhûd içinde diye niteledikleri kimse ise Allah'ın vahdaniyetini, âyetlerini, peygamberin risaletini ikrar etmeyen kimsedir.¹⁰⁰ Küfr-i nimet içinde olan şayet tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Ayrıca bir kimse büyük günahları inkâr eder yahut herhangi bir günahı işlemekte ısrar ederse o zaman müşrik olur ve ebedi olarak cehennemde kalır.¹⁰¹ İbâzîler muvahhid kullanımını özellik-

⁹⁵ Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, thk. M. Mustafa Hilmi ve Ebû'l-Vefâ el-Ğanîmi (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1965), 622; Sadruddin Muhammed b. Alauddin İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-akidetü't-tahâviyye*, thk. Şuayb Arnavut-Abdullah b. Muhsin et-Türkî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2/434.

⁹⁶ Eş'ari, *Makâlât*, 1/109.

⁹⁷ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdi, *el-Fark beyne'l-fırak*, Haz. İbrâhim Ramazan (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 79; Eş'ari, *Makâlât*, 1/87.

⁹⁸ Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 136-137.

⁹⁹ A'veşt, *Dirâsât*, 94.

¹⁰⁰ A'veşt, *Dirâsât*, 93-94.

¹⁰¹ Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 137-138.

le dünyevî ahkâm yönüyle ele almaktadırlar. Muvahhid kimse kebîre işlemiş olsa bile kendisine (Müslüman ismi verilmez ancak) Müslüman muamelesi yapılır. Örneğin kanı ve malı haramdır, zarar verilemez; kadınları nikâhlanır, kestikleri yenir ve cenaze namazları kılınır.¹⁰²

Ettafeyyiş, kebîre konusundaki görüşlerini ve kendisine muhalif olan görüşleri şu şekilde ifade etmektedir:

“Şu sözlerimizde hak bizimle beraberdir: Mürtekib-i kebîre küfr-i nifak yani küfr-i nimet içindedir, muvahhidir ve imanı noksandır. Bu kimse Mürcie'nin iddia ettiği 'kâmil bir iman sahibi' olmadığı gibi; Mutezile'nin 'ne mümindir ne de kâfirdir' iddiasındaki durumda da değildir... Yine mürtekib-i kebîrenin durumu Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Hanefîlerin 'bu kimse kâfir olarak isimlendirilmez' iddialarındaki hükme de dâhil değildir... Ayrıca kebîre sahibi Sufriyye'nin iddia ettiği gibi müşrik de değildir.”¹⁰³

Bu açıklamalarda müellif, kebîre sahibini küfr-i nifak içerisinde gördüğünü açıkça dile getirmektedir. Ettafeyyiş, *Himyânu'z-zâd* tefsirinin muhtelif birçok yerinde kebîre konusuna değinmektedir. Konuyu incelerken kimi zaman geniş izahlar yapmakta kimi zaman da sadece meseleyle ilgili hükümü zikretmekle iktifa etmektedir. Ayrıca zaman zaman kendilerine muhalif görüşleri de vererek tenkit etmektedir. Özellikle Ehl-i sünnet'in görüşlerini kimi zaman ilmî adap ve usûle yakışmayacak teşbihlerle vermektedir. Örneğin Ehl-i sünnet'in mürtekib-i kebîre konusundaki görüşleri sebebiyle onları “Bize, ateş sadece sayılı günlerde dokunacak” (Âl-i İmrân 3/24) diyen Yahudilere benzetmektedir.¹⁰⁴ Ne yazık ki aynı teşbihi *Keşşâf* sahibi de yapmaktadır.¹⁰⁵ Ettafeyyiş'in bu ifadeleri Zemahşeri'den (v. 538/1144) esinlenerek söylemiş olması da muhtemeldir.

Yukarıdaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere müellif, kebîre irtikab edeni müşrik olarak kabul etmese de küfr-i nifak/küfr-i nimet içerisinde görmektedir. Bu kimse kebîre işlemek suretiyle imanına zeval getirmiş olmakta ancak Allah'ı birlediği için mümin değil ancak muvahhid sayılmaktadır.

3.2.2.2. Kebîre Sahibinin Azapta Ebedi Kalması

Ettafeyyiş, mürtekib-i kebîrenin âhiretteki durumu konusunda mez-

¹⁰² A'vest, *Dirâsât*, 94.

¹⁰³ Ettafeyyiş, *Himyân*, 1/204.

¹⁰⁴ Ettafeyyiş, *Himyân*, 1/224; 4/51.

¹⁰⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 1/349; 2/174.

hebiyle aynı görüşlere sahip olup bu yaklaşım Hâricîlerin bu konuda verdikleri hükümle aynıdır. İbâzîlere göre kebîre sahibi şayet tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Ayrıca bir kimse büyük günahları inkâr eder yahut herhangi bir günahı işlemekte ısrar ederse o zaman müşrik olur ve ebedi olarak cehennemde kalır.¹⁰⁶ Eттаfeyyiş, bu kimsenin âhiretteki konumuyla ilgili olarak ise şunları ifade etmektedir:

“Bizim incelemelerimize göre el-Bakara Sûresindeki ‘*ulâike humu’l-muflihûn/kurtuluşa erenler işte onlardır*’ (el-Bakara 2/5) ifadesi hasr ve tekid ifade etmektedir... Sen bu durumu anladıktan sonra senin için açıkça ortaya çıkar ki kebâir işleyenler (âhirette) azapta ebedi kalacaklardır. Çünkü âyetin (hasr olarak) manası şudur: Sadece bu vasıflara¹⁰⁷ sahip olanlar kurtulacaktır (müflih). Bu vasıflara sahip olmayanlar kurtuluşa ermeyenlerdir (gayr-ı müflih). Dolayısıyla azaba girenler kurtuluşa ermeyenlerdir. Şayet bu kimselerin azaptan çıkacaklarını farzetsek, o zaman (aynı grup) hem kurtulmuş/müflih hem de kurtulmamış/gayr-ı müflih olarak iki sınıf ortaya çıkar, hâlbuki bu durum sahih değildir (Bir kimse ya müflihtir ya da gayr-ı müflihtir; hem müflih hem de gayr-ı müflih olamaz).”¹⁰⁸

Himyânu’z-zâd’ın birçok yerinde “kebâir ashâbı azapta ebedi kalacaktır”¹⁰⁹, “bu âyette tövbe etmeden ölmüş kebîre sahibinin mağfiret edilmesinin caiz/mümkün olduğuna delil yoktur”¹¹⁰, “bu âyette kebîre sahibinin azapta ebedi kalmayacağına delil yoktur”¹¹¹ türünden ifadelere sık sık rastlamak mümkündür.

Eттаfeyyiş’in görüşlerine bakıldığında müellif dünya ahkâmı hususunda küfür kavramını iki kısma ayırarak meseleyi biraz yumuşatmıştır. Ancak kebîre sahibinin âhiretteki sonucu bakımından mesele incelendiğinde müellifin yaklaşımıyla Hâricîlerin yaklaşımı aynı kapıya çıkmaktadır. Yani her halükarda (mürtekb-i kebîre) ebedi azaba girmektedir. Durum böyle olunca bu konuda her ne kadar fazlaca teviller yapılsa ve İbâzîlerin Hâricîlerden farklı düşündükleri lanse edilse de işin neticesinde hem İbâzîler hem de Hâricîler aynı noktada buluşmaktadır. Binaenaleyh Eттаfeyyiş’in kebîre sahibinin durumu hakkındaki yaklaşımı Hâricî bir tevildir ve bu tevil gerek

¹⁰⁶ Fiğlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, 137-138.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/1-5 arası âyetlerde anlatılan vasıflar.

¹⁰⁸ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 1/228.

¹⁰⁹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 7-2/41; 10-1/317; 15/459.

¹¹⁰ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 3/462; 8-2/298.

¹¹¹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 4/53.

İbâzilerin gerekse Eттаfeyyiş'in Hâricilerden tamamen beri olmadığını göstermektedir.

3.2.3. İmamet

İslâm tarihindeki ilk ve en önemli ihtilaflardan biri imamet/hilafet meselesidir.¹¹² Hz. Peygamber'den (s) sonra kimin İslâm toplumunu idare edeceğinin tespiti en büyük ihtilaflardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in (s) dâru'l-bekaya irthalinden sonra çok kısa süreli bir boşluk oluşsa da bu durum çok süratli bir şekilde sahâbe tarafından Hz. Ebû Bekir'e biat edilerek çözüme kavuşturulmuş ve böylece olası bir tefrikanın önü alınmıştır. Ancak bu çözüm, ileride bunun tekrar bir probleme dönüşmesine mani ol(a)mamıştır. Öyle ki bu mesele Müslümanlar arasında asırlarca canlılığını koruyan¹¹³ en uzun süreli anlaşmazlık olarak devam edegelmiştir. Zaten ilk fırka olan Hâricilerin ayrılıklarının temelinde de yine tahkîm olayı ve onunla ilgili olan imamet meselesi vardır.

İmam, kendisine uyulan kimse demektir.¹¹⁴ Günümüzde bu kullanım daha çok "namaz kıldıran" için kullanılmaktadır. Ancak burada kastedilen ümmetin sevk ve idaresini üstlenme, din ve dünya işlerindeki önderliktir.¹¹⁵ İdare işi de namazda imama tabi olma işine teşbih edilerek "imamet" kavramı kullanılmıştır.¹¹⁶ Kaynaklarımızda bu ayrımı yapmak için imamet-i kübra/uzma ve imamet-i suğra gibi kullanımlara gidilmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla imamet veya hilafet ile kastedilen Hz. Peygamber'den sonra dini koruma ve dünya işlerini yürütme konusunda peygambere halef olacak devlet başkanı kastedilmektedir.¹¹⁸ Bu konuda her ne kadar farklı görüşler serdedilse de bu teorik tartışmanın dışında herkesin kabul ettiği gerçek, Müslüman toplum için sahâbenin icmâsı ile imamet gerekliliği yani vücubiyetidir.¹¹⁹ Bunun gerekliliğini İslâm tarihi boyunca birçok uzman dile getirmiş ve eserlerinde işlemiştir.¹²⁰

¹¹² Eş'arî, *Makâlât*, 1/21; Bağdâdî, *el-Fark*, 20-21.

¹¹³ Bağdâdî, *el-Fark*, 21.

¹¹⁴ Râzî, *Muhtârûs-sihâh*, 22.

¹¹⁵ Ali b. Muhammed eş-Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 8.

¹¹⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî b. Haldun, *Divânü'l-mübtete ve'l-haber fi tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsârahum min zevîş-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehade (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/239.

¹¹⁷ İbn Haldun, *Divânü'l-mübtete*, 1/239, 273.

¹¹⁸ Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000)22/201.

¹¹⁹ Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2013), 101; Neseî, *Tabsıratu'l-edille*, 2/431.

¹²⁰ İbn Haldun, *Divânü'l-mübtete*, 1/239.

Hâricîler ilk dönemden sonra farklı birçok fırkaya ayrılmış ve gerek siyasi gerekse itikadi görüşleri bu fırkalara göre değişiklik arz etmiştir. Bu bakımdan Hâricîlerin görüşlerinden bahsederken genel olarak Hâricîlerin değil, bu zümreyi teşkil eden tâli grupların görüşlerine de zaman zaman temas etmek zaruri olmaktadır.¹²¹ Kimi kaynaklarda ilk dönem Hâricîlerine göre halifenin seçimi caiz;¹²² kimilerinde ise caiz görenlerin sadece Acârîde olduğu ifade edilmektedir.¹²³ Bazı kaynaklarda cevaz görüşünde olanlara Ezârika ve Sufriyye de eklenir.¹²⁴ Diğer taraftan Havâricin kollarından Necedât'ın imam tayin etmenin gerekli olmadığı görüşünü benimsediği zikredilir.¹²⁵ Hamziyye'ye göre ise bir noktada ittifak edilmediği takdirde ve bölünmeleri engellenemediği sürece aynı zamanda iki imamın bulunması caizdir.¹²⁶ Görüldüğü üzere Hâricî fırkalar ilk çıkışlarını tetikleyen meselelerde bile farklı temayüller gösterebilmektedir. Ancak hepsinin ortak olduğu noktalar da vardır. Onlara göre halife seçimle iş başına gelir, halifelik bir ırk veya kabileye has değildir, bu konuda bütün Müslümanlar eşittir. Seçilen imam dini ayakta tuttuğu sürece kendisine itaat edilir, doğru yoldan ayrılınca da azledilir ve gerekirse öldürülür.¹²⁷

İbâzîler de din ve dünya işlerinin idamesi, dinin muhafazası için imametın gerekli olduğuna ve ümmetin üzerine farz bir vecibe olduğuna inanırlar.¹²⁸ Bu farziyet kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir.¹²⁹ Onlara göre İmametın farz olmadığını iddia etmek, Allah'ın emrini küçük görerek, rahat etme arzusuyla dünyayı tercih edip Allah'ın kitabını ve peygamberin sünnetini reddetmektir.¹³⁰ Müslümanlar birini imam seçer de o kimse vazifelerini ifa etmekten kaçınırsa o öldürülür ve yerine başkası seçilir.¹³¹

3.2.3.1. İmametın Gerekliliği

Ettafeyyiş, *Himyânu'z-zâd* tefsirinde imametle ilgili görüşlerine de yer vermektedir. Ancak tefsirinde birçok konuyu çok geniş bir şekilde ele alan müfessir bu konuya diğer konulara nazaran daha az yer ayırmıştır.

¹²¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 92.

¹²² İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 91.

¹²³ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 242.

¹²⁴ Ettafeyyiş, *Şerhu akideti't-tevhîd*, 588.

¹²⁵ Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye*, 134.

¹²⁶ Abdülhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*, 91.

¹²⁷ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta: Tuğra Matbaası, 2001), 102; Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 92-93.

¹²⁸ Tebğürin, *Usûlü'd-dîn*, 145; A'veşt, *Dirâsât*, 117; Ta'ime, *İbâziyye "akideten ve mezheben"*, 136.

¹²⁹ Ta'ime, *İbâziyye "akideten ve mezheben"*, 136.

¹³⁰ Tebğürin, *Usûlü'd-dîn*, 145.

¹³¹ Tebğürin, *Usûlü'd-dîn*, 146.

Himyân'da verdiği bilgilerle *Teysîru't-tefsir*'de verdikleri beraber değerlendirildiğinde müellifin yaklaşımı daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Müfessir, *Teysîru't-tefsir*'de Fetih Sûresinin “*Sana biat edenler ancak Allahâ biat etmiştir...*” (el-Fetih 48/10) âyetinin tefsirinde imamet gerekliliği konusunda şunları dile getirmektedir:

“Bu âyet, imamet-i kübranın ve insanlara nasihat etmenin vacip olduğuna delalet etmektedir. (Kur’ân’daki) her âyet adaleti veya dini ikame etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu da ancak imamet bir gereğidir ki zaten Kur’ân ve sünnetten istinbat edilmiştir. İmkân bulunduğu imam nasbetmek vaciptir. Çünkü biz dini ikame etmekle emrolunduk. Dini ikame etmek insanların canları, aileleri, malları konusunda bir emniyet temini sağlamak ve birbirlerine saldırmalarını engellemekle mümkün olur. Bu da ancak otoritesinden korkulan, merhameti umulan, kendisine müracaat edilen ve üzerinde ittifak (biat) edilen bir imamla gerçekleşir.”¹³²

Ettafeyyiş, imamet konusuna *Himyânu’z-zâd* tefsirinde Hz. İbrâhim’in insanlara imam/önder yapılacağından bahseden “*Bir zaman Rabbi İbrahim’i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: ‘Ben seni insanlara önder yapacağım.’ İbrahim de, ‘Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)’ demişti. Bunun üzerine Rabbi, ‘Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz’ demişti.*” (el-Bakara 2/124) âyetinin tefsirinde yer vermektedir. Müfessir, imamet bağlamında adalet-zulüm ilişkisini merkeze alarak, mezkûr âyetin “Benim ahdim zâlimleri kapsamaz” kısmını şu ifadelerle tefsir etmektedir:

“Evet, senin zürriyetinden imamlar/önderler çıkaracağım ancak onlardan zâlim olanlar imamete nail olamazlar. Çünkü zâlim kimse imamete layık değildir. Zira imamet insanlar arasında adaleti ikame etmeyi gerektirir. Hâlbuki kendisi âdil olmayan zâlim, bir başka zulmü nasıl engelleyebilir? Bir beldeye bir zâlim imam, kadı veya vali nasp etmek; insanların ölümlerini yıkamak ve çocuklarını okutmak için bile olsa zâlim bir insan atamak âyetin hükmüne muhaliftir. Çünkü şer’î işlerin veya hukukun ikamesi için zâlim kişiler seçmek/atamak caiz değildir. Şehadeti makbul olmayan ve namaz için öne geçmesi caiz olmayan nasıl imam olabilir ki? Böyle âdil olmayan kimseleri kim nasbederse, bu

¹³² Muhammed b. Yusuf el-Vehbi el-İbâzi el-Musâbi Ettafeyyiş, *Teysîru't-tefsir*, thk. İbrâhim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizâratu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004), 13/346-347.

zâlim kimsenin yaptığı zulmün vebalinden onu nasbedene de bir pay vardır. Zira sürüye kurdu çoban yapmak da zulümdür.”¹³³

Müfessir aynı âyeti *Teysîru't-tefsir*'de ele alırken âyetteki zulüm kavramını şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Allah (cc) Hz. İbrâhim'in zürriyetinden imamlar çıkaracaktır ancak fîsk veya şîrk ile zulme bulaşanlar bundan istisna edilmiştir. Kimden ki fîsk veya şîrk sudur ederse o kimse imam, halife veya kadı/hâkim değil bilakis gasbedicidir. Zira Allah'ın emaneti olan imamet, ona ihanet edene layık değildir. Fâsık kimsenin vereceği hüküm de geçerli olmaz. Ayrıca fâsık kimseyi imam naspeden de zulmetmiştir. Adalet imametinin hem ibtidasında (şarttır) hem de bekası/devamı için lazımdır.”¹³⁴

3.2.3.2. İmamın Kureyşiliği

İbâzî kaynaklar imam olacak kimsenin Kureyş'e mensubiyetinin zorunlu olmadığı görüşünü naklederler. Mezhep içerisinde genellikle imamların Kureyş'ten olduğu hadisleri kabul edilmekte ancak bunların inşâî değil vakıayı haber verme anlamında ihbârî oldukları ve rivayetlerin hilafeti Kureyş'e tahsis etmediği tevili yapılmaktadır.¹³⁵ İbâzî müelliflerin bu konuda ileri sürdükleri başka bir gerekçe de Rasûlullah'ın (s) dâru'l-bekâya irtihalinden sonra ensar ve muhacirin Rasûlullah'a halef olacak imam konusundaki tartışmalarıdır. Onlara göre şayet imamet Kureyş'e hasredilmiş olsaydı ensar ve muhacirler konuyu müzakere ederken “bir imam sizden olsun bir imam bizden olsun” şeklinde bir tartışmaya girmezlerdi. Dolayısıyla imamet Kureyş'e tahsis edilmiş değildir. Günümüzdeki muasır İbâzîler ise şûra ve demokrasiyi de ayrı bir gerekçe olarak sunmaktadırlar. Onlara göre imamet şayet bir aileye veya gruba hasredilirse o zaman İslâm hilafeti demokratik olmayacaktır.¹³⁶ Ancak hilafet-demokrasi ilişkisi tartışmaya açık olup çok da itibar edilebilir bir delil izlenimi vermemektedir.

Ettafeyyiş'e göre imamın ümmetin en faziletlisi olmasına gerek yoktur. Şayet Kureyş'ten imamete uygun selahiyetli biri bulunursa imam o kimse olur; Kureyş'ten bu vasıflarda biri bulunmazsa o zaman başkası imam

¹³³ Ettafeyyiş, *Himyân*, 2/308.

¹³⁴ Ettafeyyiş, *Teysîr*, 1/248-249.

¹³⁵ Ta'îme, *İbâziyye "akîdeten ve mezheben"*, 136-138.

¹³⁶ Abdülhamid Derviş, *el-İmame ve't-takiyye inde müfekkiri'l-İbâziyye* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2007), 52.

olur. İmam'ın Ben-î Hâşim'den olması vacip değildir.¹³⁷ Müellif “İmamlar Kureyşten'dir” hadisini şöyle değerlendirip tevil etmektedir:

“İmamlar Kureyşten'dir ancak Kureyş'ten (ehil) bir imam bulunmadığına Kureyş dışından da imam naspedilir. Biz bu hadisi “Kureyşten imamete ehil kimseler olması” durumuna hamlederiz. Eğer ehil kimse varsa imam odur ancak ehil kimse yoksa imam başkasından olur.”¹³⁸

İmamet konusunda Hâricî gruplar arasında farklı temayüller mevcut olsa da imamın kureyşiliği konusunda ittifak halinde oldukları söylenebilir. Dolayısıyla bütün Hâricî grupların ittifak ettiği görüşe göre Müslüman olması koşuluyla herkes imam olabilir.¹³⁹ Bu görüşlere bakıldığı zaman Eттаfeyyiş imamın Kureyşiliği konusunda selefleri olan Havâricle aynı düşünce ve yaklaşımlara sahiptir. Nitekim imamın bütün Müslümanlar tarafından seçilmesi ve herhangi bir kabile veya aileye tahsis edilmemesi konusunda İbâzîlerle Hâricîlerin müttefik olduğu İbâzî kaynaklarda da zikredilmektedir.¹⁴⁰

3.2.3.3. Zâlim Yöneticiye Karşı Hurûc

Kaynaklarda bu mesele “âdil olmayan hükümdara karşı isyan edip ayaklanmak” anlamında “hurûc ala'l-imami'l-câir” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴¹ İbâzîlere göre seçilmiş imam diğer Müslümanlar gibi bir şahsiyettir ancak üzerindeki vazifenin gereği bazı sorumlulukları vardır. Şayet bu sorumluluklardan sapar, ahkâm-ı şer'iyyeyi tatbik etmez, Allah'ın mülkünü zenginler arasında dolaşan bir güç haline getirir, günahsızların günahına girer, doğru yolda olan imamların yolundan ayrılır, Rabbinin emrinden çıkarsa ona itaat etmek Allah'a isyan etmek anlamına gelir. Verdiği sözü bozmak suretiyle Allah'ın emrini zayi eden Allah'ın lanetini hak eder, laneti hak eden de imamete layık olmaz ve o kimse azledilir.¹⁴² İmam şayet İslâm erkânından birini inkâr ederse veya namazı terk etmek, şarap içmek veya zina etmek gibi had gerektiren bir günah irtikab ederse önce uyarılıp nasihat edilir; tövbe edip istikametini düzeltirse imamete devam eder; ama

¹³⁷ Eттаfeyyiş, *Teysîr*, 13/347.

¹³⁸ Eттаfeyyiş, *Şerhu akîdeti't-tevhîd*, 592-593.

¹³⁹ Mehmet Kubat, “Hâricîlerin İmamet Görüşleri Bağlamında Yapılan Bazı Çağdaş Yorumların Tutarlılığı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013): 325-326

¹⁴⁰ A'veşt, *Dirâsât*, 15

¹⁴¹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 205.

¹⁴² Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye*, 110.

şayet tövbeden kaçınır, cürmünü irtikab etmeyi sürdürürse azledilmesi vacip olur.¹⁴³

İmamın azledilmesi çeşitli şartlara bağlıdır. Şayet imam aklî veya bedeni bir noksanlık sebebiyle vazifesini yapamazsa azledilir. Yine imam kebîre (büyük günah) kabul edilen bir cürüm işler, onda ısrar eder ve tebası da buna şahitlik ederse ondan teberrî etmeden ve ona karşı hurûc başlatmadan önce tövbe teklif etmek vaciptir. Şayet tövbe ederse imamete devam eder. Yaptığından tövbe etmez ve ısrar ederse Müslümanların onu azletmesi gerekir. Şayet tövbeyi kerih görür, azledilmeyi reddeder ve mukavemet gösterip direnirse kanı helaldir ve ona karşı hurûc etmek vaciptir.¹⁴⁴ Burada şunu ifade etmek gerekir ki hurûcun vacip olması İbâzî kaynaklarda sürekli birtakım şartlara bağlanmakta veya hurûcun caiz olması için “zann-ı galiple başarılı olma ihtimalinin yüksek olması” kaydı düşülmektedir. Onlara göre zann-ı galip başarısız olunacağı yönündeyse veya hurûc sebebiyle Müslümanları bir zarara uğratma korkusu varsa hurûc caiz olmaz.¹⁴⁵ Aynı şekilde imamın azli fitneye sebep olacaksa zararı daha az olan tercih edilir.¹⁴⁶ Netice itibarıyla İbâzî kaynakların verdiği bilgilere göre zâlim imama karşı hurûc/isyan caizdir ancak belli şartlara bağlıdır. Bu şartların en önemlisi de istitaat (hurûca güç yetirme) ve tehlikenin olmamasıdır.¹⁴⁷

Ettafeyyîş, *Himyân* tefsirinde imamet konusunu adalet ve zulüm kavramlarını merkeze alarak ele almaktadır. Ayrıca müellifin imama itaat konusunda yaptığı açıklama ve naklettiği rivayetler de hep adalet-zulüm kavramlarını önceleyen, itaati adalet şartına bağlayan rivayetlerdir.¹⁴⁸ Örneğin ulu'l-emre itaati emreden “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün; bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.*” (en-Nisâ 4/59) âyetini tefsir ederken imam, emir, kadı, hâkim ve vali gibi gerek Rasûlullah (s) döneminde gerekse ondan sonraki zamanlarda, din ve dünya işleri konusunda Müslümanlar üzerinde şer'an velayet/yönetme yetkisi olan herkese, bir masiyete teşvik etmedikleri sürece itaat edilmesi

¹⁴³ Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye*, 110-111.

¹⁴⁴ Ta'îme, *İbâziyye "akîdeten ve mezheben*, 141.

¹⁴⁵ Hacer Atik-Saide Şaban, *el-Fikru's-siyasî inde'l-İbâziyye* (Buveyra: Câmîatu Buveyra, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 41.

¹⁴⁶ Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye*, 111.

¹⁴⁷ Cehlan, *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye*, 113.

¹⁴⁸ Ettafeyyîş, *Himyân*, 5/17-20.

gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹ Denilebilir ki müfessirin *Himyân*'da imamet konusunda ortaya koyduğu yaklaşım “adaletin sağlanması ve zulmün önlenmesi” prensibi üzerine kuruludur. Ayrıca imama itaat da âdil olması ve zulmetmemesine bağlıdır. Bu meyanda *Teysîru't-tefsîr*'deki şu ifadesi de bunları tekid ve tasdik eder mahiyettedir: “Hz. Peygamber (s) imamlar hak üzere devam ettikleri sürece onlara ittiba etmeyi emretmiştir.”¹⁵⁰

Müfessir, *Teysîru't-tefsîr*'de ise hurûc meselesini biraz daha vuzuha kavuşturarak fikhî yönüyle beraber şunları ifade etmektedir:

“İmam (haktan ayrılıp) fıska düşerse ve kendisine tövbe teklif edildikten sonra (tövbe etmeyi kabul etmeyip fıskını sürdürmede) ısrar ederse imametten azledilir. Bunu da kabul etmeyip inatlaşırsa öldürülür.¹⁵¹

Zira imam küfre girerse kendi haline bırakılmaz, öldürülmesi şer'î bir emirdir.”¹⁵²

Müellif, imametle ilgili görüşlerini aynı şekilde Fetih Sûresindeki “*Sana biat edenler ancak Allah'a biat etmiştir...*” (el-Fetih 48/10) âyetini tefsir ederken de dile getirmektedir. Burada Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'yi (v. 543/1148) de kendisine referans göstererek fıska düşen imamın imametten azledilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira fıska düşüp hak yoldan sapmakla Allah'ın indirdiğiyle hükmetmemiş olmaktadır.¹⁵³ Müfessir bu görüşlerini başka eserlerinde de dile getirmektedir. Ona göre Müslümanların ahvaline hâlel getirme durumlarında ümmet imamı azleder ancak imamı azletmek daha büyük bir fitneye sebep olacaksa iki zarardan daha hafif olanı tercih edilir.¹⁵⁴

Ettafeyyîş'in diğer eserlerindeki yaklaşımları beraber değerlendirildiğinde imamet konusunda elbette Ezârika gibi katı bir Hâricîliğe sahip olmasa da selefleriyle ve kendi mezhebiyle aynı çizgiye yakın durduğunu ifade etmek mümkündür.

3.2.4. Sahâbe

3.2.4.1. Sahâbe Telakkisi ve Yaklaşımlar

Sahâbe kelimesi “s-h-b” kökünden türemiş bir mastar olup aynı zamanda “herhangi bir kimseyle ülfet edip arkadaş olmak, birlikte olmak, dost ol-

¹⁴⁹ Ettafeyyîş, *Himyân*, 5/17.

¹⁵⁰ Ettafeyyîş, *Teysîr*, 13/346.

¹⁵¹ Ettafeyyîş, *Teysîr*, 10/139.

¹⁵² Ettafeyyîş, *Şerhu akideti't-tevhîd*, 590-591.

¹⁵³ Ettafeyyîş, *Teysîr*, 13/347.

¹⁵⁴ Ettafeyyîş, *Şerhu akideti't-tevhîd*, 595.

mak, samimi olmak” anlamlarına gelen “sâhib” kelimesinin de çoğuludur.¹⁵⁵ Sahâbe hakkında âlimler arasında farklı tanımlamalar yapılmış olsa da İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1448) “Sahabi, Hz. Peygamber'e (s) Müslüman olarak mülaki olup, bu imanı üzere ölmüş olan kimsedir”¹⁵⁶ şeklindeki tanımı çok kimse tarafından benimsenmiştir.

Sahâbe hakkında kimi zaman mezhepsel veya ideolojik yaklaşımlar sergileyenler olmuşsa da, fitne olaylarına karışmış olsun veya olmasın Ehl-i sünnet âlimleri cumhurun icmâsiyle sahâbenin tamamını âdil/güvenilir kabul etmiş¹⁵⁷, muhaddisler de sahâbeyi cerhe tabi tutmamışlardır.¹⁵⁸ Sahâbe arasında birtakım tartışmaların olduğu ve onların masum da olmadıkları bilindiği halde âdil kabul edilmeleri çeşitli gerekçelerle açıklanmıştır. Sahâbiler Hz. Peygamber'in (s) terbiyesinde yetişmiş, O'na bağlılıklarını ispatlamış ve bu sebeple naslarda övülmüş güzide şahsiyetlerdir. Mamafih masum olmadıkları için kendilerinden zaman zaman birtakım hataların sudur etmiş olması tabii bir durumdur. Ayrıca birtakım hatalar yapmış olmaları küfre girdikleri anlamına gelmediği gibi; yaptıkları hatalı davranışlar içerisinde Hz. Peygamber (s) adına yalan söylemek, hadis uydurmak, Rasûlullah'ın söylemediği bir sözü ona isnat etmek gibi hususlara asla rastlanmamıştır.¹⁵⁹ Sahâbe arasında birtakım hâdiseler cereyan etmiş ve diğer sikaların yanılması gibi bazen onlar da hata etmiş olsa bile bu konunun defteri kapatılıp mesele hükme bağlanmıştır.¹⁶⁰

İbâzîler adalet konusunda sahâbeyi iki kısma ayırmaktadırlar. Kimi İbâzî kaynaklar ashâbı üç gruba ayırarak incelese de sahâbeyi taksiminde fitne olayları yer almaktadır.¹⁶¹ Bir kısmını ta'dil ederken diğer bir kısmını ise araştırma veya incelemeye tabi tutmakta ve ileri sürdükleri şartlara uymuyorlarsa onlardan beri olduklarını (beraet) dile getirmektedirler.¹⁶²

¹⁵⁵ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Samurâî ([b.y.]: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, [ts.]), 3/124; Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebû'l-Fadl Cemâleddin el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 1/519-521.

¹⁵⁶ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 1/8.

¹⁵⁷ Muhammed b. Allame Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Esyûbî el-Vellevî, *Şerhu elfiyyeti's-Suyûti fi'l-hadis*, (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1993), 2/184; Ebû Zekerîyye Muhyiddin en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-marîfeti süneni'l-beşîr'in-nezir fi usûli'l-hadis*, thk. Muhammed Osman el-Huşî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 92.

¹⁵⁸ Burhanuddin Ebû İshak İbrâhim b. Ömer b. İbrâhim b. Halil el-Ca'bîrî, *Rusûmu't-tahdis fi ulûmi'l-Hadis*, thk. İbrâhim b. Şerif el-Meyli (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 100.

¹⁵⁹ Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul İFAV Yayınları, 2014), 35.

¹⁶⁰ Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *er-Ruvâtu's-sikât el-mütekellem fihim bi-mâ lâ yücibu'r-reddehum*, thk. Muhammed İbrâhim el-Mevsilî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1992), 24.

¹⁶¹ Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb islami mu'tedil*, 31.

¹⁶² Süveydân, Ahmed Cihat, *es-Sahâbe beyne'l-İbâziyye ve Ehl-i'sünne* (Medine-i Münevvere: el-Câmiatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 15.

İki kısma ayırma konusunda temel kıstaslarını fitne olayları oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve fitne olaylarına karışmayanları mutlak olarak âdil kabul etmekte, fitne olaylarına karışanları ise ta'dil etmemekte ve onlardan teberri¹⁶³ etmektedirler. Hz. Osman, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Amr b. As, Muaviye b. Ebî Süfyân, Ebû Mûsâ el- Eş'arî ve hakem olayında bunlara rıza gösterenler (kendilerinden teberri edilecek) ikinci kısımdandır.¹⁶⁴ İbâzilere göre hüküm verecek seviyede bilgiye ulaşan kimsenin fitne olaylarına dâhil olan kimselerden teberri etmesi vaciptir.¹⁶⁵

3.2.4.2. Eттаfeyyiş'in Sahâbe Yaklaşımı

Eттаfeyyiş, *Himyânu'z-zâd* tefsirinde sahâbe hakkındaki yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Müfessire göre sahâbenin tamamı âdildir ancak kendisinden cerhe sebep olan bir fiil veya irtidad zuhur edenler bundan istisna edilmiştir.¹⁶⁶ Bu konudaki yaklaşımını “*Muhammed, Allah'ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde hâlinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir. İşte bu, onların Tevrat'ta ve İncil'de anlatılan durumlarıdır: Onlar filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ziraatçıların hoşuna giden bir ekin gibidirler. Allah, kendileri sebebiyle inkârcıları öfkelen-dirmek için onları böyle sağlam ve dirençli kılar. Allah, içlerinden iman edip salih amel işleyenlere bir bağışlama ve büyük bir mükâfat vaad etmiştir.*” (Fetih 48/29) âyetini tefsir ederken şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

“Denildi ki, âyetteki mağfiret imanın karşılığı, büyük ecir de salih amelin karşılığıdır. Min harf-i cerri ba'ziyet içindir. Dolayısıyla salih amel işlemeyenler veya işleyip de Hurkûs b. Zühayr'i katletmek gibi, İbn Mes'ûd ve Ebû Zerr'i darbetmek gibi işlerle yaptığı salih amelinin iptal edenler bu âyetin kapsamına dâhil değildir. Zira ahdine vefâli ol-

¹⁶³ Beraet (teberri) ve velayet (tevellî) kavramları ilk fitne olaylarından sonra ortaya çıkan mezheplerin özellikle Şîa ve Hâricîlerin kullandığı iki kavramdır. Teberri daha çok “kendileri gibi düşünmeyenlerden uzaklaşma, onlardan beri olma, onlarla ilişkiyi kesme” anlamında kullanılmakta; bunun aksine “kendilerine yakın olanlara karşı dost olmayı” ifade etmek için de velayet/tevellî kavramı kullanılmaktadır (Bk. Mustafa Öz, “Teberri”, DİA, İstanbul 2011, XL/214-215). İbâziler günümüzde bu kavramı hem siyasi hem de dinî anlamda kullanmaktadırlar. İbâziler beraet kavramını kebirle irtikab edenlere “kalben buğzetmek, onlar için istiğfar etmemek, akibetleri için hayır duada bulunmamak” anlamında; bunu tersi dostluk kurma ve yakın olma durumları için de velayet kavramını kullanmaktadırlar [Bk. Behhâz vd., *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/100; 2/1103].

¹⁶⁴ Süveydân, *es-Sahâbe beyne'l-İbâziyye ve Ehli's-sünne*, 16.

¹⁶⁵ Nureddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Cevâbâtul-İmam es-Sâlimî* (Bidiya: Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010), 1/186.

¹⁶⁶ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/506.

mayarak ölmüş olanların, âyetin hükmü dışında tutulması gerekmektedir. Hükmün dışında bırakılanlarla ilgili medih ifade eden rivayetler ise “ahdine vefâli olma” şartına hamledilerek tahsis edilir. Binaenaleyh kendilerinden teberri etmeyi gerektiren bir fiil zuhur edenler dışında sahâbenin tamamı âdildir.¹⁶⁷

Müellif özellikle sahâbeden Hz. Osman, Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Amr b. As gibi fitne olaylarında ismi geçenlere karşı çok katı bir yaklaşım sergilemekte ve onlar hakkında uydurulmuş birtakım iftiralarla onlara ta'n etmektedir. Özellikle Hz. Osman'a karşı bir Müslümanın asla tasvip edemeyeceği itham ve iftiralarda bulunmaktadır. Ettafeyyiş, Kur'ân'ın çoğaltılması, kıraatin tek harfe indirilmesi gibi Hz. Osman'ın yaptığı ne kadar tasarruf varsa hepsini onun aleyhine değerlendirmektedir.¹⁶⁸

Müellife göre ümmeti Muhammed içinde Allah'ın verdiği imamete karşı ilk defa küfrân-ı nimette bulunan (nankör!) Hz. Osman'dır. “Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fâsıkların ta kendileridir.” (en-Nûr 24/55) âyetini tefsir ederken Hz. Osmanla ilgili -bir Müslümanın asla tasvip edemeyeceği- şu iftiralarda bulunmaktadır:

“Ben derim ki gaybı en iyi bilen Allah'tır. Âyette bahsedilen, Allah'ın verdiği nimete karşılık ilk küfrân-ı nimette bulunan ve o nimetin hakkını inkâr eden kişi Osman b. Affân'dır. Müslümanlar onu canlarına, mallarına ve dinlerine imam kıldılar ama o bunların hepsine ihanet etti...”¹⁶⁹

Müellifin iddiaları bu cümlelerle sınırlı kalmamaktadır. Yukarıdaki ifadelerin devamında Hz. Osman'ın Rasûlullah'ın mescidine ziyade yapıp genişlettiği ve arsalarını vermek istemeyenlerin mülklerini gasbettiği, bu konuda onunla konuşan Abdullah b. Hâlid'i hapse attığı, bu işte gaspettiği mülkleri topladığı, Hz. Ömer'e iftira ettiği, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı sebepsiz yere Kûfe valiliğinden azlettiği ve yerine anne tarafından kardeşi Velîd b. Ukbeyi atadığı iddialarını dillendirmektedir.

Mezkûr âyetin tefsirini yaptığı yerde ashâb-ı kiramla ilgili nakledilen

¹⁶⁷ Ettafeyyiş, *Himyân*, 13/506.

¹⁶⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/338-348.

¹⁶⁹ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/342.

rivayetleri vermekte ve özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali ile ilgili olanları ya tevil etmekte ya da inkâr yoluna gitmektedir. Ona göre ilk iki halifeyle beraber Hz. Osman ve Hz. Ali'nin, Allah tarafından iman edenlere vaad edilen imamete dâhil edilmeleri batıl bir iddiadır. Âyette iman edenlerin ilk dört halife olduğu rivayet edilmekte ancak Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bu iman edip de kendilerine imamet nimeti verilenler arasında sayılması batıldır.¹⁷⁰ Aynı şekilde müellife göre cennetle müjdelenenler arasında Hz. Osman ve Hz. Ali'nin sayılması da sahih değildir. Bu türden gelen diğer rivayetler onların cennet ehlinde sayılmasına münafidir.¹⁷¹

Müellifin, Hz. Osman hakkında naklettiği (uydurma) rivayetlerin ise haddi hesabı yoktur. Bu rivayetlerde Hz. Osman hakkında onun “bu ümmetin firavunu”¹⁷² olduğu, Rasûlullah'ın onu işaretten “deccâlden daha tehlikeli”¹⁷³ diye tavsif ettiği, kendisine “ey ateş çukurunun oğlu” denildiği; Hz. Aişe'nin ona “Firavun, sırtlan, ahmak, fâcir, hain” dediği, “Hz. Peygamber'in ona lanet ettiği” nakledilmektedir.¹⁷⁴ Müellif bu rivayetlerin birçoğunu Hz. Aişe'ye isnat ederek vermektedir. Bunlardan birine göre Osman b. Affân hakkında Hz. Aişe şöyle demiştir: “Ey Facir! Ey Hain! Emanete hıyanet ettin, raiyyeni zayi ettin, kanın helaldir. Zâlimler korumasaydı, seni bir koyun gibi boğazlardım.”¹⁷⁵ Burada bir Müslümanın zikretmekten hayâ edeceği bu uydurma rivayetlerle Hz. Osman'a iftira edilmesi kanaatimizce taassup kavramıyla ifade edilemeyecek kadar trajedik bir itikadî faciadır.

Ettafeyyiş, naklettiği uydurma rivayetlerde Hz. Osman'ın birçok sahabeye zulmettiğini, kimilerini sürgün ettiğini, kimilerini kırbaçladığını ve kimilerini de hapsedtiğini iddia etmektedir. Ona göre güya ashâb Hz. Osman'a çok nasihat etmiş; onu tövbe etmek veya imametten çekilmek arasında muhayyer bırakmış buna karşılık o söz vermiş ancak verdiği söze vefâ göstermemiş ve neticede insanlar da toplanıp (haklı olarak) onu katletmişlerdir.¹⁷⁶ Hz. Huzeyfe'ye dayandırdığı bir rivayete göre Hz. Osman kâfir olarak öldürülmüştür.¹⁷⁷ İbn Mes'ûd'a dayandırdığı bir rivayette ise Hz. Osman şehit edildiğinde orda bulunanlardan biri onun için istiğfarda bulunmuş ancak Ammar b. Yasir onun yüzüne toprak saçmıştır.¹⁷⁸ “Uhud

¹⁷⁰ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/338.

¹⁷¹ Ettafeyyiş, *Himyân*, 13/507.

¹⁷² Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/345.

¹⁷³ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/345.

¹⁷⁴ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/346.

¹⁷⁵ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/346.

¹⁷⁶ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/346-347.

¹⁷⁷ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/347.

¹⁷⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 11/347.

titrediğinde Hz. Peygamber'in "Ey Uhud! Sakin ol. Senin üzerinde bir peygamber, bir sıddık ve iki şehit bulunmaktadır" hadisinde Eттаfeyyişe göre "şehit" diye zikredilenden maksat Hz. Osman değil Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'dir. Hz. Osman'ın şehadet konusunda Hz. Ömer'in yanında zikredilmesi doğru değildir.¹⁷⁹ Ona göre Hz. Osman'ı hayâsı sebebiyle medh ü sena eden rivayetlerdeki durum bir meziyet değil, herkeste olabilecek tabii bir durumdur, zira ahdine vefâlı olamayan biri de hayâlı olabilir.¹⁸⁰ Müellifin yaklaşımına göre Hz. Osman ve Hz. Ali ile ilgili medihler şayet sahih ise o zaman Hz. Peygamber bu medihleri onların yaptıklarından haberdar edilmeden önce yapmıştır.¹⁸¹

Eттаfeyyiş ashâb-ı kiramın faziletine dair rivayetleri çoğunlukla mezhebi bir taassupla ya tevil etmekte ya da mevzu olduğunu iddia etmektedir. Ona göre "ashâbıma sövmeyin" türündeki rivayetler zemmedildiklerine dair haklarında haber gelmeyen kimselerle ilgili varid olmuştur.¹⁸² Rıdvan biatında bulunanların cennete girecekleri, ateşe asla girmeyecekleri konusundaki rivayetlere Hz. Osman dâhil değildir. Zira ona göre biat karşılıklı olur, Osman b. Affân ise -Peygamberin emriyle Mekke'ye gitmiş olsa bile rıdvan biatını kaçırmıştır.¹⁸³

Eттаfeyyiş, yukarıdaki tavrını aynı şekilde Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Muaviye gibi sahabiler hakkında da sürdürmektedir.¹⁸⁴ Ona göre Hz. Ali tahkîmi kabul etmekle dalalete düşmüştür.¹⁸⁵ Hz. Ali'nin Allah'ın kendilerine imamet nimeti verdikleri arasında zikredilmesi batıldır.¹⁸⁶ Ali b. Ebî Tâlib, tahkîm hâdisesinden dolayı ordugâhından ayrılanlara savaş açarak Hurkûs b. Züheyr ve Ammar b. Yasir gibi cennetle müjdelenen birçok güzide ashâbı katlederek kendisini Allah'ın kendilerine mağfiret edeceği ve büyük ecir vereceğini vaat ettiği âyetin kapsamından çıkarmıştır.¹⁸⁷ Zira ashaptan bu zâtları öldüren ateştedir. O bunların hepsinin öldürülmesini emretmiştir.¹⁸⁸ Hz. Ali'nin cennetle müjdelenen sahabiler arasında sayılması da sahih değildir.¹⁸⁹ Bu bilgilerde özellikle Ammar b. Yasir'in şehit edilmesinden Hz. Ali mesul tutulmaktadır. Hâlbuki Ammar, Hz. Osman'ın şe-

¹⁷⁹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/507.

¹⁸⁰ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/507.

¹⁸¹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 12/507.

¹⁸² Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/506.

¹⁸³ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/472.

¹⁸⁴ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 11/348

¹⁸⁵ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 1/195.

¹⁸⁶ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 11/338.

¹⁸⁷ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/506.

¹⁸⁸ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 11/347; 13/506.

¹⁸⁹ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 13/507.

hit edilmesi üzerine Hz. Ali'ye biat etmiş, Cemel ve Siffin'de onun saflarında yer almıştır. Siffin'de doksan üç yaşlarında olmasına rağmen Hz. Ali'nin yaya birliklerinin kumandanı olarak savaşırken şehit edilmiş ve Hz. Ali'nin kıldırıldığı cenaze namazından sonra defnedilmiştir.¹⁹⁰ Böyle bir şahsiyetin şehadetinden Hz. Ali'yi sorumlu tutmaya “ideoloji” dışında bir gerçekçe bulmak zordur.

Görüldüğü üzere müellif kendi mezhebine yakın gördüğü sahabilere karşı son derece hürmetli davranırken özellikle fitne hâdiselerine ismi karışanları ise ta'n etmekte, onları âdil görmemekte, onları çok ağır ifadelerle ve uydurma rivayetlerle tenkit etmekten öte adeta onlara saldırmaktadır. Özellikle Hz. Osman¹⁹¹ ile ilgili naklettiği rivayetler, değerlendirmeye tabi tutmaya dahi uygun görülmeceği derecede basit ve bayağı iftirallardır. Bu rivayetlerin din düşmanları tarafından uydurulduğu tartışılmayacak derecede aşikârken müellifin eserinde bu iftirallara yer vermesinin izah edilecek hiçbir tarafı yoktur. Zira mesele bir mezhep taassubunun ve bir sahabiye tenkit etmenin ötesinde bir aşığılama, hakaret etme, ona karşı özel bir kin ve düşmanlık beslemenin izlerini taşımaktadır. Aynı veya benzer rivayetlerin Şia tarafından Hz. Ömer ile ilgili kullanılması¹⁹² da bu mevzudaki iftiraların kasıtlı olarak fitne gayesiyle din düşmanları tarafından uydurulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Şii literatürde Hz. Ömer ile ilgili yapılan “ümmetin firavunu, iblîs, cahil, Hz. Peygamber'e saygısız, katı kalpli, veled-i zina, münafık, melun”¹⁹³ gibi tavsiflerin bir müminin vicdanındaki kıymet-i harbiyesi neyse İbâzî müfessir Eттаfeyyîş'in Hz. Osman ile ilgili naklettiği benzer tavsiflere muhtevî rivayetlerin kıymeti harbiyesi de ancak o kadardır.

SONUÇ

İslâm düşünce tarihinde ilk ortaya çıkan mezhep Hâricîliktir. Hâricîler ilk çıkış zamanında hem dikkatleri hem de tepkileri üzerlerine çekmiş ve bazı yaklaşımları sebebiyle de dışlanmış bir gruptur. Hâricîlerin tavırlarına bakıldığında toplumun onları dışlamasından çok onların kendi kendilerini

¹⁹⁰ İzzeddin Ebü'l-Hassan Ali b. Ebî'l-Kerem Abdü'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esir el-Cezerî, *Usdu'l-gabe fi marifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd ([b.y.]: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/122.

¹⁹¹ Hz. Osman hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/377-379; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-gabe fi Marifeti's-sahâbe*, 3/578-587.

¹⁹² İlgili rivayetler ve bu rivayetlerin değerlendirilmesi konusunda bk. Mehmet Nur Akdoğan, “Şii Literatürde Hz. Ömer'in Bazı Hâdiselerdeki Rolü”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12 (Kasım 2014), 86-110.

¹⁹³ Akdoğan, “Şii Literatürde Hz. Ömer'in Bazı Hâdiselerdeki Rolü”, 110.

toplumdan soyutladıklarını söylemek mümkündür. Toplum içerisinde zaman zaman ortaya çıkan marjinal görüşlerin varlıklarını uzun süre devam ettiremedikleri sosyolojik bir vakiadır. Nitekim Hâricilik de ilk başta çeşitli etkenlerle kendi içinde gruplara ayrılmış ve daha sonra ise İbâzîler dışında varlığını devam ettiren herhangi bir grubu kalmamıştır. Hâricîlerin bu grubu günümüzde de çeşitli bölgelerde varlığını sürdürmektedir. Bu grubu son yüzyılda bir mezhep olarak tekrar canlandıran kişinin Cezayir bölgesinden Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş (v. 1332/1914) olduğu ifade edilmektedir. Eттаfeyyiş gerek ilmî kişiliği gerekse 94 yıl gibi bir asra yakın ömrünü bu alana ve mezhebine hizmete adanmış önemli bir şahsiyettir.

Geçmişteki bazı uygulamalarından dolayı Hâricîlik ismi tarih boyunca birey ve toplum nezdinde kabul görmemiş olup günümüzde de bu soğukluğunu korumaktadır. Bu ismin etkisiyle olsa gerek ki selefleri Hâricî olan İbâzî mezhebinin mensupları, günümüzde kendilerinin Hâricî olarak isimlendirilmesinden son derece rahatsızlık duymaktadırlar. Elbette İbâzîlerin Hâricî olup olmadıkları entelektüel müktesebatları üzerinden okunacak bir meseledir.

Hâricî teviller konusunda İbâzî mezhebi ümmet içerisinde Ehl-i sünnete en yakın Hâricî grup olarak tanıtılmıştır. Bu araştırma süresince Eттаfeyyiş'in *Himyân* tefsiri ve gerektiğinde diğer eserleri de esas alınarak, Kur'an âyetlerine getirdiği tevillerde Hâricî yorumların izleri sürülmüş ve gerek İbâzî mezhebi gerekse Eттаfeyyiş'in görüşleri değerlendirilirken onların itidal yönlerine "diğer Hâricî gruplara nisbetle" şerhinin konularak, haklarında bir tanımlama yapmanın daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Bununla beraber müellifin özellikle Ezârîka gibi katı Hâricî gruplarla bir tutulmayacağını onlara nisbetle mutedil bir çizgide olduğunu ancak bulunduğu çizginin onu Hâricî olmaktan çıkarmadığını söylemek mümkündür. Çünkü müellif bizzat kendisi eserinde Hâricîlerle bağını koparmakta tam aksine temel görüşleri konusunda onlarla aynı düşünceye sahip olduğunu eserine yansıtmaktadır. Örneğin Hz. Osman'ı şehit eden âsileri haklı görmekte; Havâricî'yi "Hz. Ali'nin dalaletine karşı çıkanlar" olarak tanımlamakta; Hz. Ali'ye âsi olup ordusundan ayrılanları haklı görmekle yetinmemekte Âl-i İmrân 3/106-107 âyetini de referans göstererek âyette "yüzleri ağaracak" diye tavsif edilenlerin onlar olduğunu; Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlara muhalefet edenlerin ise âyette bahsedilen "yüzü karacak" olanlar kısmına dâhil olduğunu iddia etmektedir.

Müellifin Hâricî tevilleri sadece ilk Hâricîler hakkındaki yaklaşımlarını-

la sınırlı değildir. Bunların en bariz olanları iman-amel ilişkisi; mürtekeb-i kebîre ve sahâbeye yaklaşım konusunda kendisini göstermektedir. Ameli imandan bir cüz sayıp saymama konusunda Hâricîlerin yaklaşımını benimsemektedir. Mürtekeb-i kebîre konusunda bu kişiyi dünyada kâfir değil nimet küfrü içinde olan bir muvahhid olarak görmekle nisbeten Hâricîlerin bu konudaki yaklaşımlarına göre daha yumuşak bir tavır ortaya koymuş olsa da kebîre sahibinin tövbe etmeden ölmesi durumunda karşılaşıacağı sonuç bakımından Hâricîlerle aynı yaklaşıma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira hem Hâricîlerde hem de Eттаfeyyiş’de mürtekeb-i kebîre tövbe etmeden öldüğünde ebedi azabı hak etmiş olmaktadır.

Bunların yanında müfessirin sahâbeye yaklaşımı itidal noktasından çok uzak bir çizgidedir. Bu meyanda fitne olaylarına bulaşmış olup tövbe etmeyenlerden teberrî etmekte ve onlar hakkında bir Müslümana yakışmayacak, Kur’ân ve sünnetle bağdaştırılamayacak ifadeler kullanmaktadır. Özellikle Hz. Osman hakkında onun “bu ümmetin firavunu” olduğu, Rasûlullah’ın onu işaretten “deccâlden daha tehlikeli” diye tavsif ettiği, kendisine “ey ateş çukurunun oğlu” denildiği; Hz. Aişe’nin ona “Firavun, sırtlan, ahmak, fâcir, hain” dediği, “Hz. Peygamber’in ona lanet ettiği” türünden çok sayıda mesnedsiz nakilde bulunmaktadır. Ayrıca Eттаfeyyiş, Kur’ân’ın çoğaltılmasından kıraatin tek harfe indirilmesi gibi Hz. Osman’ın yaptığı ne kadar tasarruf varsa hepsini onun aleyhine değerlendirmektedir.

Bu araştırmada elde edilen veriler, İbâzî bir müfessir olan Eттаfeyyiş’in tefsirinde Hâricî izlerin bulunduğunu göstermektedir. Fakat şu hususu da ifade etmek gerekir ki merdud görüşleri bütüne teşmil ederek hüküm vermek sağlıklı sonuçlar elde edilmesine mani olacaktır. Binaenaleyh her ekolün merdud veya makbul addedilen görüşlerinin olması mümkündür ve mezhep hepsiyle bir bütündür. Bundan mütevellid bu araştırma mezhepçi saiklerle değil vakianın tespiti gayesiyle yapılmıştır. İbâzîlerin ümmet nezdinde kabul görmeyecek görüşlerine katılmak mümkün görünmemektedir. Ancak bu araştırmada elde edilen neticeler İslam toplumunun bir parçası sayılan İbâzîlerin “öteki” kabul edilmesine gerekçe olamayacağı gibi onların eserlerinden faydalanmaya da mani değildir.

KAYNAKÇA

Âveşt, Bukeyr b. Said. *Dirâsât İslamiyye fi’l-usûli’l-İbâziyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.

Âveşt, Bukeyr b. Said. *Kutbu’l-eimme el-allâme Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş*:

- Hayatuh, âsâruhu'l-fikriyye ve cihaduh*. Mektebetü'd-Dâmîrî l'n-Neşr ve't-Tevzi'. Uman, 1989.
- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*. thk. M. Mustafa Hilmi - Ebü'l-Vefâ el-Ğanîmî. 16 Cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965.
- Abdülhamîd, İrfan. *İslamda İtikadî Mezhepler ve Akâid Esaslar*. trc. M. Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Ağırkaya, Güven. *Ettafeyyiş'in Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd Adlı Tefsiri ve Hâricî Yorumları*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2018.
- Akdoğan, Mehmet Nûr. "Şii Literatürde Hz. Ömer'in Bazı Hâdiselerdeki Rolü". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12 (Kasım 2014), 86-110.
- Avâcî, Gâlib b. Ali. *Fırak muasıra tentesib ile'l-İslâm ve beyânu mevkifi'l-İslâm min-ha*. 3 Cilt. Cidde: el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehabiyye, 2001.
- Bâbâammî, Muhammed b. Mûsâ vd.. *Mu'cemu a'lâmî'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicrî ilâ'l-asri'l-hâdir*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Haz. İbrâhim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 2008.
- Bebek, Adil, "Kebîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Behhâz, İbrâhim b. Bekir vd.. *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-İbâziyye*. 2 Cilt. Saltanatu Uman: Vizâratu'l-Evkâf veş-Şuûni'd-Diniyye, 2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cehlân, Addûn b. Nâsır. *el-Fikru's-siyasiyyu inde'l-İbâziyye min hileli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş*. Gerdaye: Cemiyetu't-Turâs, 1990.
- Ca'birî, Burhanuddin Ebü İshak İbrâhim b. Ömer b. İbrâhim b. Halîl. *Rusûmu't-tahdis fi ulûmi'l-hadis*. thk. İbrâhim b. Şerif el-Meyli. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Ca'birî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'du'l-hadârî li'l-akâidetü'l-İbâziyye*. Cezayir: Cem'iyetu't-Turâs, 1991.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif. *Kitâbü't-ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Dalkılıç, Mehmet. "Sufriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Derviş, Abdulhamid. *el-İmame ve't-takiyye inde müfekkiri'l-İbâziyye*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2007.

Derviş, Muhammed Mustafa el-Hâce. *Menhecüş-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş fi tefsirihî "Teysîru't-tefsîr"*. Amman: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud. *el-Ahbâru't-tvâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.

Ebû Bekr er-Râzî, Ebû Abdullâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir. *Muhtârû's-sihâh*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail. *Kitâbü'l-lüma' fi reddi ala ehli'z-zeyğî ve'l-bida'*. thk. Abdülaziz İzzeddin Seyrevan. Lübnan: Dâru Lübnan, 1987.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail. *Makalâtu'l-islamiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. 1-15=21 Cilt. Maskat: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980-1991.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Teysîru't-tefsîr*. thk. İbrâhim b. Muhammed Talay. 17 Cilt. Maskat: Vizâratu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Şerhu akîdeti't-tevhîd*. thk. Mustafa b. Nâsır Vinten. Gerdaye: Neşrü Cem'iyeti't-Turâs, 2001.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Şerhu'n-Nîl ve Şifâi'l-Alîl*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Feth, 1972.

Ezherî, Muhammed b. Muhammed. *Tehzîbu'l-Luğa*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2001.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975)/219-247.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Halifât, İvaz. *Neşetu'l-hareketi'l-İbâziyye*. Uman: et-Metâbiu'z-Zehabiyye, 2002.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Samurâî. 8 Cilt. b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Halîlî, Ahmed Hamad. *Cevâhiru't-tefsir: Envâr min beyâni't-tenzîl*. 3 Cilt. Uman: Mektebetü'l-İstikame, 1984.

Hizmetli, Sabri. "Ettafeyyiş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İbn Ebü'l-İz, Sadruddin Muhammed b. Alauddin. *Şerhu'l-akîdeti't-tahâviyye*. thk. Şuayb Arnavut-Abdullah b. Muhsin et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1997.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî. *Usdu'l-gabe fi ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Cami' li 'ulûmi İmam Ahmed (İlelu'l-Hadis)*. Hazırlayan İbrâhim en-Nehhas. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fellâh, 2009.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Divânü'l-mübtede ve'l-haber fi tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şehade. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî ez-Zâhirî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-Ahvâi ve'n-nihal*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. b.y.: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1988.

İbn Manzur, Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebü'l-Fadl Cemâleddin el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

Kefevî, Ebû'l-Beka. *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, [t.y.].

Kubat, Mehmet, "Hâricilerin İmamet Görüşleri Bağlamında Yapılan Bazı Çağdaş Yorumların Tutarsızlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013), 316-334.

Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-Mısriyye, ts.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Mücâhid, Zeki Muhammed. *el-Âlâmuş-şarkıyye fi'l-mieti'r-râbiate aşerate'l-hicriyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Müslim, Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turasi'l-Arabî, ts..

Nesefî, Ebû Muin Meymun b. Muhammed. *Tabıratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Nevevî, Ebû Zekerıyye Muhyiddin. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadîs*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.

Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-asri'l-hâdir*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1988.

Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-Âlâmi'l-Cezayir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1980.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Öz, Mustafa. "İstî'raz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Öz, Mustafa - İlhan, Avnî. "İmamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Rakbî, Battal b. Ahmed b. Süleyman. *en-Nazmu'l-musta'zeb fi tefsiri garibi elfazi'l-mühezzeb*. thk. Mustafa Abdulhâfiz Sâlim. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, 1991.

Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Humejd. *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî*. 6 Cilt. Bidiya: Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010.

Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Humejd. *Behcetü'l-envâr*. thk. Ali b. Said b. Mes'ûd el-Gâfirî. [by]: [yayınevi y.], ts..

Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Humejd. *Meşâriku envâri'l-'ukûl*. thk. Ahmed H. el-Halîlî. 2 Cilt. Uman: Dâru'l-Cil, 1989.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2001.

Süveydân, Ahmed Cihat. *es-Sahâbe beyne'l-İbâziyye ve Ehli's-sünne*. Medine-i Münevvere: el-Câmiatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Ta'îme, Sabir. *İbâziyye "akîdeten ve mezheben"*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986.

Talay, İbrâhim Muhammed. *el-İbâziyye leysû mine'l-Havâric*. y.y.: Gerdaye, 1996.

Tebğûrîn, Davut b. İsa el-Meşûti. *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-aşere inde'l-İbâziyye*. Maskat: Mektebetü'l-Cilî'l-Vâid, ts..

Teftâzânî, Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2013.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *es-Sünen*. thk. A. Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mektebe ve'l-Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Üzüm, İlyas. "Mirdas b. Üdeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/148-149. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Üzüm, İlyas "Sıffın Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Vellevî, Muhammed b. Allame b. Âdem b. Mûsâ el-Esyûbî. *Şerhu elfiyyeti's-Suyûtî fi'l-hadîs*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1993.

Vercelânî, Ebû Yakub Yusuf İbrâhim. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Salim b. Hamed el-Hârisî. 3 Cilt. Uman: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1997.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidaye, ts..

Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts..

Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman.

er-Ruvâtu's-sikât el-mütekellel fihim bi-mâ lâ yücibu'r-reddehum. thk. Muhammed İbrâhim el-Mevsilî. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1992.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

Ziriklî, Hayreddin. *A'lam: Kâmûsu terâcîm li eşheri'r-ricâl ve'n-Nisâ ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.